

LEX XII TABULARUM

(tekst według rekonstrukcji umieszczonej w FIRA I² s. 21–75)

WSTĘP

Istnieją normy prawne, których żywot trwa bardzo krótko, parę lat lub tylko kilka miesięcy czy tygodni. Ale są i takie, które obowiązują przez setki lat, a zasady w nich ustanowione żyją jeszcze dłużej. Do takich – oprócz Biblii, która stanowiła źródło prawa nie tylko w starożytności, ale i nadal jest podstawą norm religii chrześcijańskiej, a nakazy i zakazy przekazane w tablicach mojżeszowych mają wieczną trwałość – należy Ustawa XII Tablic. Nie budzi dziś wątpliwości, że powstała ona w V wieku przed Chrystusem i była owocem pracy decemwirów, tj. komisji złożonej z dziesięciu mężów (*decemviri legibus scribundis*). Dyskusyjna nadal, a istotna ze względu na interpretację przepisów tej Ustawy, jest kwestia, czy Rzymianie przed spisaniem swych praw wysłali poselstwo do Greków, by zapoznać się z ich prawami, głównie z ustawodawstwem Solona. Początkowo, opierając się zwłaszcza na licznych źródłach literackich, hipotezę tę przyjmowano bezkrytycznie. Poczynając od XVIII wieku zaczęto z większą rezerwą traktować fakt wysłania takiego poselstwa. Na podstawie analizy instytucji czysto rzymskich, takich jak najstarszy proces rzymski (*per legis actiones*), władza ojcowska (*patria potestas*), przeważała opinia, zgodnie z którą hipotezę o bezpośrednim

wzorowaniu się na ustawodawstwie Solona, czy ogólniej prawach greckich, należy odrzucić. Nie wyklucza to oczywiście wpływów pochodzących czy to z samej Grecji, czy to z greckich miast południowej Italii.

Decemwirowie, spisując prawa, nie nadali nazwy swemu dziełu. Ze źródeł wynika, że każdy przepis umieszczony na tablicach był traktowany jako odrębna ustawa (*lex*). Stąd też można spotkać (jak np. u Pomponiusa) określenie dzieła decemwirów mianem *leges duodecim tabularum* (tak też współcześnie Antonio Guarino). Inni starożytni autorzy pisali komentarze do XII tablic (np. Labeo, *ad XII tabulas libri*). Takie określenie, z pominięciem słowa *lex* czy *leges*, jest przyjęte przez wielu badaczy, zwłaszcza włoskich. Jednakże już w starożytności zaczęto traktować łącznie wszystkie przepisy zawarte w XII Tablicach, obdarzając je – jak czyni to Gaius w swym komentarzu – nazwą *lex duodecim tabularum*. Wzorem Gaiusa, współcześnie też dominuje tendencja określania dzieła decemwirów Ustawą XII Tablic (*lex duodecim tabularum*).

Formalnie Ustawa XII Tablic nigdy nie została uchylona, a i dziś stanowi intelektualną podniętę dla badaczy starożytności. Prac poświęconych tej Ustawie w całości czy w obszernych partiach nie da się zliczyć. Zajmują się nią nie tylko prawnicy czy historycy, ale również ekonomiści, lingwiści i socjologowie. Wczytując się w przepisy tego fundamentalnego dla Rzymian prawa, ekonomiści starają się wywnioskować, jak rozległe było państwo rzymskie w V wieku przed Chrystusem, ilu miało mieszkańców, czym się oni zajmowali itp.

Lingwiści odtwarzają język, którym posługiwali się starożytni *Quirites*, badają zmiany, jakie zachodziły w brzmieniu poszczególnych słów czy zwrotów w czasie wieków, śledzą wpływy języka oskijskiego i umbryjskiego. Socjologowie zajmują się określeniem pozycji poszczególnych członków społeczeństwa, wyjaśnieniem konfliktów między plebejuszami a patrycjuszami. Prawnicy zastanawiają się, czy przepisy zawarte w zbiorze decemwirów wpłynęły na kształtowanie się nowożytnych zasad prawa.

Trzy fundamentalne pojęcia: własność prywatna, testament oraz rozgraniczenie praw rzeczowych i zobowiązań, wykształcone w prawie rzymskim i ujęte w przepisy prawne w Ustawie XII Tablic, stanowią podstawę prawa cywilnego po dzień dzisiejszy. Ze względu na nieprzemijające wartości Ustawy XII Tablic, decydujące znaczenie ma dokładna rekonstrukcja tego pomnika prawa. Palingenezją Ustawy, czyli odtworzeniem tekstu na podstawie przekazów pośrednich, zajmowano się już od bardzo dawna. Bo, jak wiadomo, kodyfikacja spisana na **tablicach z drewna lub brązu**, umieszczonych na *forum Romanum*, nie dotrwała nie tylko do czasów nowożytnych, ale nawet do okresu Cicerona czy prawników klasycznych, gdyż została zniszczona (spłonęła?) około 390 roku przed Chrystusem w czasie najazdu Gallów. Ale wraz ze zniszczeniem tablic zawierających słowa, nie **zaginęła** znajomość **wyrytych na nich słów**. Z tego bowiem względu, iż biegłość w prawie była w Rzymie jedną z cnót obywatelskich, a Ustawa XII Tablic – jak mówi Livius – stanowiła źródło całego publicznego i prywatnego prawa (*fons omnis publici privatique iuris*), jeszcze pod koniec Republiki uczono jej “w szkole” na pamięć.

Odtworzenia tekstu Ustawy XII Tablic dokonywano już w starożytności. Pierwszy Sextus Aelius Catus Petus – prawnik żyjący

na przełomie III i II wieku przed Chrystusem, uważany za twórcę jurysprudencki jako nauki – napisał dzieło zwane *Tripertita*, w którym były przytoczone poszczególne przepisy Ustawy XII Tablic. Do każdego przepisu dołączona była interpretacja i w razie potrzeby odpowiednia *legis actio*.

Następnymi komentatorami Ustawy byli – by wyliczyć tylko tych najważniejszych – żyjący w pierwszym wieku przed Chrystusem Servius Sulpicius Rufus, autor pierwszego komentarza do edyktu, który zapoczątkował opracowywanie *ius honorarium*; M. Antistius Labeo – najwybitniejszy prawnik końca Republiki i początku Pryncypatu, twórca szkoły nazywanej od imienia jego następcy, Proculus, szkołą proculiańską, propagator nowości w prawie, twórca wielu trafnych definicji; żyjący w II wieku po Chrystusie jurysta Gaius – autor słynnego podręcznika do nauki prawa; a nawet pierwszy wybitny filolog i gramatyk łaciński żyjący na przełomie II i I wieku przed Chrystusem – Stilo Praeconius, nauczyciel Varrona i Cicerona. Niestety, zarówno *Tripertita*, jak i prace komentatorów (z wyjątkiem 20 fragmentów pochodzących od Gaiusa, z jego komentarza *ad legem duodecim tabularum*, które przetrwały dzięki umieszczeniu ich w Digestach) nie zachowały się.

Wiele cytatów z Ustawy XII Tablic znalazło się w podręczniku – *Institutiones* wspomnianego już prawnika Gaiusa oraz w dziełach Cicerona, najwybitniejszego rzymskiego filozofa-prawnika żyjącego w I wieku przed Chrystusem. Autorami, którzy najczęściej powoływali przepisy Ustawy XII Tablic, byli też żyjący w II wieku po Chrystusie Aulus Gellius – twórca dzieła o charakterze encyklopedycznym *Noctes Atticae* oraz gramatyk rzymski Sextus Pompeius Festus – autor *De verborum significatu*. Fragmenty Ustawy znane są również dzięki prawnikom (Paulusowi, Papinianusowi, Marcjanusowi, Ulpianowi,

Tryphoninusowi), których prace we fragmentach dochowały się w Digestach, *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* czy *Fragmenta Vaticana*, a także dzięki dziełom historyków, zwłaszcza Liwiusza, Pliniusza (Starszego) i Tacyta.

Ustawa XII Tablic była wzmiankowana jeszcze przez kodyfikatorów justyniańskich. W czasach Średniowiecza poszła ona w zapomnienie, podobnie jak i inne starsze źródła prawa, gdyż w zachodniej części dawnego *Imperium Romanum* posługiwano się, jeszcze przed powstaniem Kodyfikacji justyniańskiej, zwulgaryzowanym prawem rzymskim, przystosowanym do potrzeb nowych władców tych terytoriów. Pierwszymi uczonymi, dzięki którym nastąpiło odrodzenie zainteresowania prawem rzymskim, byli tzw. glosatorowie, prawnicy szkoły w Bolonii, którzy wzorem interpretatorów prawa longobardzkiego w Pawii zaczęli badać prawo rzymskie na podstawie nowoodkrytych w Pizie – podobno w trakcie zarządzonych przez papieża Grzegorza VII poszukiwań bibliotecznych źródeł prawa kanonicznego – Digestów justyniańskich. Dali oni początek nowemu kierunkowi badań nad prawem rzymskim, który doprowadził do doskonałości techniki dogmatycznego objaśniania źródeł zawartych w kodyfikacji justyniańskiej. Glosatorowie dokonywali egzegezy tekstu objaśniając poszczególne wyrazy, zdania czy fragmenty. Zajmowali się oni jedynie źródłami justyniańskimi traktując je “jako tekst święty”, starając się usunąć wewnętrzne sprzeczności wyłącznie drogą stosowania operacji logicznych. Bardziej twórczy charakter miała działalność komentatorów, ale i oni nie wychodzili w swych rozważaniach poza teksty justyniańskie.

Ponowne zainteresowanie tekstem Ustawy przyniósł dopiero Renesans. W czasach tych dążono do gromadzenia wszelkich wartości odziedziczonych po przodkach. W prawie powstał nurt humanizmu

prawniczego skierowany nie na cele praktyczne, ale naukowo-poznawcze. Humanistów cechowała rozległa wiedza historyczna i filologiczna. W przeciwieństwie do glosatorów, którzy nie znali greki (*greca non leguntur*), humaniści badali źródła prawa rzymskiego na podstawie całokształtu dostępnej literatury antycznej. Dziełem szkoły humanistów było niepomierne rozszerzenie znajomości źródeł, ich krytyczna analiza i naukowa systematyka. Zgodnie z tymi dążeniami już z początkiem XVI wieku zainteresowano się najstarszym spisanim źródłem prawa rzymskiego – Ustawą XII Tablic. Zaczęto zestawiać różne cytaty i fragmenty prac rzymskich prawników, historyków, gramatyków czy filozofów, głównie Cicerona, by poznać, jak wyglądał ten okryty legendą pomnik prawa. Pierwsze próby odtworzenia Ustawy pochodzą od Rivalliusa i Alexandra ab Alexandro. Aymarus Rivallius, jeden z pierwszych przedstawicieli humanizmu prawniczego we Francji, napisał wydane w 1515 roku dzieło *Civilis historiae juris*, które jest uważane za pierwszą pracę poświęconą historii prawa. W księdze drugiej tego dzieła zestawił 50 fragmentów, które pochodziły, jego zdaniem, z Ustawy XII Tablic. Prawie równocześnie Ustawą zainteresował się także przedstawiciel humanizmu włoskiego, neapolitańczyk Alexander ab Alexandro, który w pracy *Genialium dierum libri sex*, w księdze szóstej (caput 10) przedstawił dzieło decemwirów. Powołuje on słowa Ustawy i jednocześnie przytacza odpowiednie rozwiązania prawne innych narodów. Z tego jednak względu, że w pracach Rivalliusa i Alexandra ab Alexandro trudno dopatrzeć się systematyki, można mówić tu jedynie o zestawieniu norm decemwirów, a nie o rekonstrukcji we właściwym tego słowa znaczeniu.

Na systematykę zbioru decemwirów pierwszy zwrócił uwagę dopiero Johann Oldendorp. Ten wielki humanista niemiecki żyjący w

XVI wieku zasłynął głównie dzięki swym pracom o prawie natury, które zapoczątkowały w Niemczech ten kierunek. W jednej z tych prac, zatytułowanej *Eijsagwghv iuris naturalis*, wydanej po raz pierwszy w 1539 roku, zebrał fragmenty Ustawy i ułożył je w dwunastu częściach-tytułach, które miały obrazować dwanaście tablic. Na początku każdego tytułu Oldendorp umieścił fragmenty mające się znajdować w danej tablicy, a następnie przedstawił komentarz do wybranych fragmentów, w którym wskazał źródło pochodzenia tekstu. Nawiązanie do Ustawy XII Tablic było jednak czysto formalne, gdyż wewnątrz tytułów fragmenty zostały ułożone według trójpodziału *ius sacrum*, *ius publicum*, *ius privatum*.

Do ułożenia fragmentów w kolejności zaproponowanej przez Oldendorpa nawiązał Franciscus Hotomanus. Autor wielkich traktatów politycznych, jak *Franco-Gallia*, przyjaciel Cujaciusa, w swych badaniach romanistycznych odwoływał się do historii i filologii. Przy rekonstrukcji dzieła decemwirów - w pracy *De legibus duodecim tabularum tripartita* - nie brał Hotomanus pod uwagę podziału na dwanaście tablic, ale podział na *ius sacrum*, *ius publicum*, *ius privatum*.

Inspiratorem zestawienia fragmentów w kolejności *ius sacrum*, *ius publicum*, *ius privatum* był niewątpliwie Cicero. Jego nieprzemijający autorytet sprawił, że zarówno Oldendorp, jak i Hotomanus z przedstawionej w *de legibus* wizji idealnego porządku prawnego zaczerpnęli nie tylko wiadomości o treści Ustawy XII Tablic lecz także uwagi Arpinaty wpłynęły na układ rekonstrukcji. Uważano bowiem, że wywód Cicerona jest rzeczywistym komentarzem do Ustawy, a nie tylko propozycją filozofa-prawnika.

Przy odtwarzaniu tekstu Hotomanus po raz pierwszy zaproponował dwojaki, stosowany po dzień dzisiejszy, sposób powoływania tekstu. Tam, gdzie był pewien słów Ustawy, przytaczał je

wielkimi literami (kapitałikami) z użyciem czasowników w trybie rozkazującym. W przypadkach jedynie prawdopodobnych, gdy miał wątpliwości, zapisywał tekst małymi literami z użyciem czasowników w trybie przypuszczającym - we współczesnych rekonstrukcjach w tych przypadkach cytowane są fragmenty tekstu autora zajmującego się danym zagadnieniem.

Jednak powszechnie przyjmuje się, że pierwszej nowożytnej rekonstrukcji Ustawy XII Tablic dokonał dopiero w 1613 roku Jacobus Gothofredus. Jacobus Gothofredus, syn Dionisiusa, twórcy pierwszego nowożytnego wydania *Corpus Iuris Civilis*, znany jest powszechnie jako autor pierwszego komentarza do Kodeksu Teodozjańskiego oraz jako twórca pierwszej nowożytnej palingenezji Ustawy XII Tablic. Porządkując zebrany materiał, Gothofredus zwrócił uwagę na te wskazówki, które do dziś służą badaczom starającym się zrekonstruować dzieło decemwirów. Podstawą systematyki jego rekonstrukcji był komentarz Gaiusa *ad legem duodecim tabularum*. Gothofredus założył, że każda z sześciu ksiąg dzieła tego jurysty odnosi się do dwóch tablic, oraz że wywody Gaiusa oddają kolejność przepisów Ustawy. Biorąc to pod uwagę oraz fakt, że dziewiętnaście z umieszczonych w Digestach fragmentów Gaiusa ma dokładne oznaczenie księgi komentarza, z której pochodzi, odtworzył Gothofredus tekst Ustawy XII Tablic, wysuwając na pierwszy plan *ius privatum*, a następnie dopiero umieszczając *ius publicum* i *ius sacrum*, całość zaś materiału układając w dwunastu tablicach.

Na początku XIX wieku na pracy Gothofredusa oparł swą rekonstrukcję uczony niemiecki Heinrich Eduard Dirksen oraz kolejni badacze źródeł prawa rzymskiego: Karl Georg Bruns, Rudolf Schoell, Moritz Voigt, James Muirhead, Paul Frédéric Girard, B. E. Nikolski, Rudolf Düll, Dieter Flach, M. H. Crawford. Również rekonstrukcja

włoska sporządzona przez Salvatore Riccobono w zasadzie oparta jest na założeniach przedstawionych przez Gothofredusa. Dotychczasowe rekonstrukcje i tłumaczenia Ustawy XII Tablic zestawili Olivio Diliberto w *Materiali per la palingenesi delle XII Tavole*, II. *Repertorio delle edizioni a stampa (sec. XVI-XX)*, Cagliari 1998 oraz *Bibliografia ragionata delle edizioni a stampa della Legge delle XII Tavole (secoli XVI-XX)*, Roma 2001. Zestawieniem źródeł, które stały się podstawą rekonstrukcji Ustawy zajmował się też ostatnio Ulrico Agnati, 'Leges Duodecim Tabularum'. *Le tradizioni letteraria e giuridica. Tabulae I-VI*, Cagliari 2002 oraz Autorzy referatów przedstawionych w Pavii, a opublikowanych w *Le Dodici Tavole. Dai Decemviri agli Umanisti*, Pavia 2005.

Problem rekonstrukcji ustawy zainspirował też uczonych włoskich, którzy pod przewodnictwem profesora Luigi Amirante podjęli badania mające na celu przedstawienie nowej, poprawionej palingenezji, opartej zarówno na założeniach Gothofredusa, jak i na sekwencjach tekstu znajdujących się w dziele Gelliusa. Pierwsze wyniki prac tej grupy, w skład której wchodzi Ferdinando Bona, Oliviero Diliberto, Federico D'Ippolito i Salvatore Tondo zostały opublikowane w czasopiśmie włoskim «Index» XVIII (1990) i XX (1992). Zaowocowały też dwoma monografiami: O. Diliberto, *Materiali per la palingenesi delle XII Tavole*, I, Cagliari 1992 i F. D'Ippolito, *Questioni decemvirali*, Napoli 1993. Dokładnym odtworzeniem przepisów Ustawy XII Tablic zajmuje się też w swych licznych artykułach Bernardo Albanese.

Przy podejmowaniu rekonstrukcji Ustawy wciąż aktualnych jest wiele pytań. Czy opierając się na najstarszych zachowanych

przekazach, głównie *Tripertita* Sextusa Aeliusa Petusa, odtwarzamy dzieło decemwirów czy pracę samego Sextusa?

Jaka była rzeczywista kolejność tablic i poszczególnych przepisów w nich zawartych? Bo przecież prace Oldendorpa i Hotomanusa, w ich mniemaniu, też starały się ukazać nie tylko treść, ale i właściwą kolejność przepisów, jakkolwiek założenia, na których opierali się ci uczeni, przez współczesną naukę uważane są za fałszywe. Czy współczesne rekonstrukcje odtwarzają rzeczywiście Ustawę XII Tablic, czy tylko kolejność przepisów zaproponowaną tym razem przez Gaiusa w jego komentarzu *ad legem duodecim tabularum*? Czy może bliższe prawdy są poglądy tych badaczy, którzy, tak jak Antonio Guarino, wątpią w możliwość odtworzenia w obecnych czasach systematyki Ustawy XII Tablic. Pozostawiając bez odpowiedzi te pytania, w prezentowanym tłumaczeniu oparto się na rekonstrukcji Salvatore Riccobono, zamieszczonej w *Fontes Iuris Romani Anteiusiniani*, I², Florentiae 1968, s. 21-75, która w niewielkim stopniu różni się od rekonstrukcji wcześniejszych czy też dokonywanych później.

Autorzy dziękują wszystkim, którzy przyczynili się do ulepszenia tłumaczenia, a zwłaszcza recenzentom pierwszego wydania Profesorowi Markowi Kuryłowiczowi oraz Doktorowi Franciszkowi Wyciskowi i Doktorowi Piotrowi Niczyporukowi, których uwagi starano się uwzględnić przy opracowywaniu drugiego wydania.

Szczególnie pragną podziękować Panu Profesorowi Januszowi Sondlowi za Jego bezcenne uwagi i wskazówki

TABULA I

1. SI IN IUS VOCAT, [ITO.] NI IT, ANTESTAMINO: IGITUR EM CAPITO.	JEŚLI [POWÓD] WZYWA NA SĄD, NIECH [POZWANY] IDZIE. JEŚLI [POZWANY] NIE IDZIE, NIECH BĘDĄ WEZWANI ŚWIADKOWIE: WTEDY [POWÓD] NIECH GO [= pozwanego] POCHWYCI.
--	---

2. SI CALVITUR PEDEMVE STRUIT, MANUM ENDO IACITO.	JEŚLI [POZWANY] OCIĄGA SIĘ CZY UCIEKA, NIECH [GO] [POWÓD] ZATRZYMA.
3. SI MORBUS AEVITASVE VITIUM ESCIT, [QUI IN IUS VOCABIT] IUMENTUM DATO. SI NOLET, ARCERAM NE STERNITO.	JEŚLI CHOROBA CZY WIEK [POZWANEGO] BĘDĄ PRZESZKODĄ, NIECH [POWÓD] DA ZAPRZĘG. JEŚLI [POZWANY] NIE CHCE [ZAPRZĘGU], NIECH [POWÓD] NIE WYŚCIELA [KRYTEGO] POWOZU.
4. ADSIDUO VINDEK ADSIDUUS ESTO; PROLETARIO [IAM CIVI] QUIS VOLET VINDEK ESTO.	BOGATEMU [= mającemu majątek o wartości 12500 do 100000 asów] WINDEKSEM NIECH BĘDZIE BOGATY; BIEDNEMU [= posiadającemu tylko potomstwo] ZAŚ OBYWATELOWI KTOKOLWIEK CHCE, NIECH BĘDZIE WINDEKSEM.

Ad 1. Najstarszy rzymski proces prywatny składał się z dwóch faz: *in iure*, toczącej się przed urzędnikiem, który stwierdzał, czy w danym przypadku przysługuje stronie odpowiednia skarga (*legis actio*), i *apud iudicem* – przed sędzią prywatnym, który rozpatrywał przedstawione przez strony dowody oraz wydawał wyrok. Każdy proces, tak jak i dziś, rozpoczynał się od pozwu, który nazywał się *in ius vocatio* i był w tym czasie ustny i prywatny. Pozwany miał obowiązek stawić się przed urzędnikiem. Jeśli nie chciał tego uczynić, powód mógł go, po przywołaniu świadków, pochwycić.

Ad 2. Jeśli pozwany ociągał się lub uciekał, prawo zezwalało powodowi, po dokonaniu symbolicznych gestów (*manum endo iacito*), doprowadzić go przed urzędnika siłą. Był to jakby pierwszy etap podporządkowania pozwanego powodowi. W dalszym toku postępowania, przy *in ius vocatio* w procesie egzekucyjnym, powód dokonywał położenia ręki (*manus iniectio*), co symbolizowało objęcie władzy nad pozwanym (por. 3,2).

Ad 3. W przypadku choroby pozwanego lub jego podeszłego wieku, należało ułatwić mu dotarcie przed urzędnika. W tym celu powód winien był dostarczyć pozwanemu, mającemu problemy z poruszaniem się, zaprzęg, czyli najprostszy środek lokomocji. Gdy pozwany nie chciał skorzystać z zaprzęgu, nie było obowiązku dostarczenia mu wyścielanego, krytego powozu, czyli wygodniejszego środka transportu.

Ad 4. W trakcie procesu egzekucyjnego pozwany mógł skorzystać z pomocy innego obywatela, zwanego *vindex*, który kwestionował roszczenie powoda i tym samym wdawał się w spór w miejsce pozwanego. Dla człowieka bogatego jako *vindex* mógł wystąpić tylko bogaty, dla biednego – każdy obywatel. Przepis ten został uchwalony w celu ochrony biednych, by bogaci nie zmuszili ich do występowania w roli windeksa przejmującego na siebie proces i związaną z tym odpowiedzialność łącznie z egzekucją osobistą.

5. NEX ... FORTI SANATI ...	ZOBOWIĄZAN[IE] Z UROCZYSTEJ POŻYCZKI ... WIERNYM [A TAKŻE] PONOWNIE SPRZYMIERZONYM ...
-----------------------------	--

6. REM UBI PACUNT, ORATO.	SKORO [POWÓD I POZWANY] ZAWRĄ UGODĘ [W SPRAWIE], NIECH [TO] [PRETOR] OGŁOSI.
7. NI PACUNT, IN COMITIO AUT IN FORO ANTE MERIDIEM CAUSSAM COICIUNTO. COM PERORANTO AMBO PRAESENTES.	JEŚLI NIE ZAWRĄ UGODY, NIECH STAWIĄ SIĘ NA SPRAWĘ PRZED POŁUDNIEM W MIEJSCU ZGROMADZEŃ LUDOWYCH LUB W MIEJSCU ODBYWANIA SĄDU. NIECH PRZEMAWIAJĄ, GDY OBAJ [SĄ] OBECNI.
8. POST MERIDIEM PRAESENTI LITEM ADDICITO.	PO POŁUDNIU NIECH [SĘDZIA] PRZYSĄDZI PRZEDMIOT SPORU NA KORZYŚĆ OBECNEGO.

Ad 5. Fragment ten jest mało zrozumiały, ponieważ zachowała się jedynie część słów. Na podstawie uszkodzonego tekstu Festusa, na którym oparto rekonstrukcję, została postawiona hipoteza, zakładająca możliwość zawierania najstarszych aktów prawa rzymskiego, takich jak uroczysta pożyczka (*nexum*) i uroczyste kupno (*mancipium*), przez ludy sprzymierzone z Rzymem – zarówno te, które zawsze pozostawały w przymierzu (*forctes, fortes*), jak i te, które na krótko zerwały to przymierze i szybko do niego powróciły, jakby uzdrowione (*sanates*). Prawdopodobnie chodziło nie tyle o możliwość zawarcia wymienionych aktów, ile o prowadzenie procesu za pomocą skarg (*legis actiones*) przeznaczonych tylko dla Rzymian. Jednakże w rekonstrukcji Gothofredusa powyższy przepis w wersji *NEXO SOLUTO, FORTI SANATI siremps jus esto* został umieszczony w tablicy IX (*de iure publico*).

Ad 6. W toku procesu strony mogły zawrzeć ugodę (*pactum*). Taka ugoda, ogłaszana przez pretora, była wiążąca i kończyła sprawę.

Ad 7. Jeśli strony nie zawarły ugody, powinny stawić się przed południem w miejscu zgromadzeń ludowych (*comitium*) lub odbywania sądu (*forum*) w celu rozstrzygnięcia sprawy przez sędziego. Każda ze stron przedstawiała dowody na poparcie swojego twierdzenia w obecności strony przeciwnej.

Ad 8. W przypadku nieobecności jednej ze stron, po południu sędzia rozstrzygał spór na korzyść strony obecnej.

9. SI AMBO PRAESENTES, SOLIS OCCASUS SUPREMA TEMPESTAS ESTO.	JEŚLI OBYDWAJ [SĄ] OBECNI, ZACHÓD SŁOŃCA NIECH BĘDZIE OSTATECZNYM TERMINEM [ROZSTRZYGNIĘCIA SPRAWY].
--	--

10. <i>Gellius 16,10,8</i> : cum proletarii et adsidui et sanates et VADES et SUBVADES et XXV asses et taliones furtorumque quaestio CUM LANCE ET LICIO evanuerint, omnisque illa XII tabularum antiquitas — lege Aebutia lata consopita sit —.	<i>Gellius 16,10,8</i> : Wszelkie owo dawne prawo [Ustawy] XII Tablic zanikło, ... gdy po uchwaleniu <i>lex Aebutia</i> [takie terminy, jak]: <i>proletarii</i> , <i>adsidui</i> , <i>sanates</i> , <i>VADES</i> , <i>SUBVADES</i> , <i>XXV asses</i> , <i>taliones</i> , <i>furtorumque quaestio CUM LANCE ET LICIO</i> poszły w zapomnienie ...
---	---

Ad 9. Jeśli obydwie strony stawily się i przedstawily dowody, po dokonaniu ich oceny sędzia miał obowiązek wydać wyrok najpóźniej do zachodu słońca.

Ad 10. *Lex Aebutia* zezwoliła obywatelom – jak tłumaczy Gellius w swoim dziele *Noctes Atticae* – na procesowanie się między sobą za pomocą nowego, częściowo odformalizowanego procesu, zwanego formułkowym. Dlatego wiele instytucji zawartych w Ustawie XII Tablic, związanych z procesem legisakcyjnym – takich jak różnego rodzaju ręcyciele (*vades*, *subvades*), stosowanie talionu lub kary 25 asów w odpowiednich przypadkach zniewagi (*iniuria*), a także *furtorum quaestio cum lance et licio* (por. 8,15) – poszło w zapomnienie, gdyż każdy wolął toczyć spór w ramach nowego procesu.

1. a. <i>Gaius 4,14</i> : Poena autem sacramenti aut quingenaria erat aut quinquagenaria. Nam de rebus M aeris plurisve D assibus, de minoris vero L assibus sacramento contendebatur; nam ita lege XII tabularum cautum erat. [At] si de libertate hominis controversia erat, etsi pretiosissimus homo esset, tamen ut L assibus sacramento contenderetur, eadem lege cautum est —. b. <i>Gaius 4,17a</i> : P(er) iudici[s p]ostulat[i]one(m) ageba[tur, si] q[u]a de re ut ita ager[et]ur lex ius[si]sse[t], sicu[ti] lex XII [t]abularum de [eo] q(uod) ex stipu[l]at[i]one petitur.	a. <i>Gaius 4,14</i> : Kara zaś <i>sacramentum</i> wynosiła pięćset albo pięćdziesiąt [asów]. W sprawach bowiem o tysiąc lub więcej asów żądano <i>sacramentum</i> 500 asów, o mniej zaś – 50 asów; tak bowiem postanawiała Ustawa XII Tablic. Natomiast, jeśli spór toczył się o wolność człowieka, chociażby miał on najwyższą cenę, jednakże żądano <i>sacramentum</i> 50 asów, [co] postanowiono w tej samej Ustawie ... — b. <i>Gaius 4,17a</i> : Przez żądanie ustanowienia sędziego prowadzono spór, jeśli ustawa postanawiała co do jakiejś sprawy, by w ten sposób postępowano, jak np. Ustawa XII Tablic o tym, czego żąda się ze stypulacji.
2. ... MORBUS SONTICUS ... AUT STATUS DIES CUM HOSTE ... QUID HORUM FUT [VITIUM] IUDICI ARBITROVE REOVE, EO DIES DIFFISUS ESTO.	... ŚMIERTELNA CHOROBA ... LUB SPRAWA Z CUDZOZIEMCEM, [JEŚLI] ... COŚ Z TEGO BYŁO [PRZESZKODĄ] [O ILE DOTYCZA] SĘDZIEGO, ARBITRA LUB POZWANEGO, Z TEGO POWODU TERMIN [ROZPRAWY] NIECH BĘDZIE ODROZCZONY.
3. CUI TESTIMONIUM DEFUERIT, IS TERTIIS DIEBUS OB PORTUM OBVAGULATUM ITO.	KOMU ODMÓWIONO ŚWIADECTWA, TEN CO TRZECI DZIEŃ NIECH IDZIE PRZED DOM [ŚWIADKA] W CELU ZAWODZENIA.

Ad 1. Prawdopodobnie w Ustawie były przedstawione sposoby postępowania sądowego (*legis actiones*). Jeden z nich, początkowo jedyny do dochodzenia roszczeń, zwany *legis actio sacramento*, wymagał złożenia przez strony *sacramentum*. *Sacramentum* to pierwotnie przyprowadzane przez strony zwierzęta: woły i owce, które były deponowane u kapłanów. Strona wygrywająca proces otrzymywała je z powrotem; zwierzęta jej przeciwnika składano w ofierze bogom, jako zadośćuczynienie za mówienie nieprawdy. Z biegiem czasu jako *sacramentum* przyjmowano określoną ilość kruszcu, a później pieniędzy stanowiących równowartość 5 wołów lub 5 owiec. *Sacramentum* tej strony, która przegrała proces, tytułem kary za nieprawdziwe twierdzenia przepadało na rzecz świątyni, a później – na rzecz skarbu państwa. Wynosiło ono 500 lub 50 asów w zależności od tego, czy przedmiot sporu miał wartość 1000 asów czy mniejszą. Wyjątek stanowiły spory o wolność człowieka. Niezależnie bowiem od wartości niewolnika, o status którego toczył się spór, *sacramentum* wynosiło zawsze tylko 50 asów. Wprowadzony prawdopodobnie dopiero przez Ustawę prostszy sposób postępowania, nie wymagający składania *sacramentum*, a polegający na żądaniu od razu ustanowienia sędziego (*per iudicis postulationem*), można było toczyć w sprawach *in personam*, tj. z zakresu prawa obligacyjnego (wierzyciel – dłużnik), i to tylko w przypadkach przewidzianych przez Ustawę. Wiadomo, że Ustawa XII Tablic zezwoliła na prowadzenie procesu *per iudicis postulationem*, jeśli wierzyciel dochodził swej wierzytelności wynikającej z kontraktu słownego (*sponsio*, a później *stipulatio*).

Ad 2. Pozwany był zobowiązany udać się przed pretora i prowadzić proces od razu po *in ius vocatio*. Tylko śmiertelna choroba lub sprawa z cudzoziemcem czy to pozwanego, czy sędziego lub arbitra powodowały odroczenie terminu rozprawy.

Ad 3. Jeśli świadek odmówił złożenia zeznania, zainteresowana strona mogła go napiętnować co trzeci dzień wykrzykując przed jego domem, że nie dochowuje pokładanego w nim zaufania (por. też 8, 22).

TABULA III

1. AERIS CONFESSI REBUSQUE IURE IUDICATIS XXX DIES IUSTI SUNTO.	DLA UZNAJĄCYCH ROSZCZENIE POWODA I DLA ZASĄDZONYCH 30 DNI NIECH BĘDZIE ODPOWIEDNICH [= zostawionych do spełnienia roszczeń powoda lub zapłaty zasądzonej kwoty].
2. POST DEINDE MANUS INIECTIO ESTO. IN IUS DUCITO.	NASTĘPNIE NIECH MA MIEJSCE POŁOŻENIE RĘKI [PRZEZ POWODA NA POZWANYM]. NIECH [POZWANY] BĘDZIE PROWADZONY NA SĄD.
3. NI IUDICATUM FACIT AUT QUIS ENDO EO IN IURE VINDICIT, SECUM DUCITO, VINCITO AUT NERVO AUT COMPEDIBUS XV PONDO, NE MINORE, AUT SI VOLET MAIORE VINCITO.	JEŚLI [ZASĄDZONY] NIE WYKONA WYROKU, ALBO JEŚLI KTOŚ NA SĄDZIE NIE OSWOBODZI GO, NIECH [GO] [POWÓD] WEŹMIE ZE SOBĄ, NIECH [GO] SKRĘPUJE SZNUREM ALBO KAJDANAMI WAŻĄCYMI NIE MNIEJ NIŻ 15 FUNTÓW, ALBO, JEŚLI CHCE, NIECH SKRĘPUJE CIĘŻSZYMI.
4. SI VOLET SUO VIVITO. NI SUO VIVIT, QUI EUM VINCTUM HABEBIT, LIBRAS FARRIS ENDO DIES DATO. SI VOLET, PLUS DATO.	JEŚLI [ZASĄDZONY] CHCE, NIECH ŻYWI SIĘ SWOIM [WIKTEM]. JEŚLI NIE ŻYWI SIĘ SWOIM, TEN [KTO] GO UWIEZIŁ, NIECH DA JEDNĄ MIARĘ ZBOŻA NA DZIEŃ. JEŚLI CHCE, NIECH DA WIĘCEJ.

Ad 1. Ci, którzy uznali roszczenie powoda przed urzędnikiem (*confessi*) oraz zasądzeni (*iudicati*) mieli 30 dni na spełnienie roszczenia powoda lub zapłatę zasądzonej kwoty pieniędzy. W tym czasie nie można było wszczynać przeciw nim żadnego postępowania, zwłaszcza egzekucyjnego.

Ad 2. Dopiero jeśli w ciągu 30 dni pozwany nie spełnił roszczeń powoda lub nie wykonał wyroku, czyli nie zapłacił zasądzonej kwoty pieniędzy, powód mógł wszcząć proces egzekucyjny. Dokonywał wówczas nowej *in ius vocatio*, kładł rękę na pozwanym (*manus iniectio*), co symbolizowało objęcie nad nim władzy, i prowadził przed urzędnika.

Ad 3. Jeśli pozwany po przegraniu procesu egzekucyjnego nie wykonał wyroku, czyli nie zapłacił zasądzonej kwoty pieniędzy, będącej dwukrotną wartością pierwszego wyroku, oraz gdy nie wystąpił w jego obronie *vindex*, czyli osoba, która kwestionowała roszczenie powoda i tym samym wdawała się w spór w miejsce pozwanego, powód przeprowadzał dalszą część egzekucji osobistej. Brał pozwanego do swojego domu i więził, krępując sznurem lub kajdanami ważącymi co najmniej 15 funtów (*pondus* = ok. 327 g).

Ad 4. W czasie tego uwięzienia pozwany mógł żywić się sam. Jeśli nie miał na to środków, powód musiał mu dać codziennie jedną miarkę zboża (*libra* = ok. 327 g).

5. <i>Gellius 20,1,46–47</i>: Erat autem ius interea paciscendi ac nisi pacti forent, habebantur in vinculis dies sexaginta. Inter eos dies trinis nundinis continuis ad praetorem in comitium producebantur, quantaeque pecuniae iudicati essent, praedicabatur. Tertiis autem nundinis capite poenas dabant, aut trans Tiberim peregre venum ibant.	<i>Gellius 20,1,46–47</i>: [Pozwani] mieli zaś w tym czasie prawo do zawarcia ugody, a jeśli nie zawarli ugody byli trzymani w więzach sześćdziesiąt dni. W czasie tych dni przez trzy kolejne dni targowe byli wyprowadzani przed pretora w miejsce zgromadzeń ludowych i było ogłaszane, na jaką kwotę zostali zasądzeni. Po trzecim zaś dniu targowym ponosili karę główną lub szli na sprzedaż za Tybr, do obcych.
6. TERTIIS NUNDINIS PARTIS SECANTO. SI PLUS MINUSVE SECUERUNT, SE FRAUDE ESTO.	PO TRZECH DNIACH TARGOWYCH NIECH [GO] POTNĄ NA CZĘŚCI. JEŚLI POTNĄ NA MNIEJSZE CZY WIĘKSZE [CZĘŚCI], NIECH TO NIE BĘDZIE BEZPRAWIE.

Ad 5. Strony zawsze mogły zawrzeć ugodę (*pactum*) . Jeśli jej nie zawarły, pozwany pozostawał w więzach przez 60 dni, w czasie których przez trzy kolejne dni targowe, które odbywały się w odstępach ośmiodniowych, był wyprowadzany przed pretora na miejsce odbywania sądu. Ogłaszano przy tym kwotę, na jaką został on zasądzony i czekano, czy ktoś tej kwoty nie zapłaci, uwalniając tym samym pozwanego. Po upływie trzech dni targowych pozwany karany był karą główną (karą śmierci? utratą wolności czy obywatelstwa?) lub sprzedawany do obcych za Tybr, który wówczas stanowił granicę państwa.

Ad 6. Jeśli zasądzony był dłużnikiem kilku wierzycieli, którzy wspólnie przeprowadzali egzekucję, i jeśli nie zawarł z nimi ugody, a nikt go nie wykupił (nie zapłacił kwoty, na którą został zasądzony), wtedy wierzyciele dokonywali podziału. Powszechnie przyjmuje się, że dzielono się ciałem dłużnika. W literaturze można spotkać też hipotezy, że dzielono się jego majątkiem lub ceną uzyskaną ze sprzedaży zasądzzonego. Przy podziale wierzyciele nie powinni oszukiwać. Nie jest jednak jasne, czy siebie wzajemnie, czy dłużnika.

TABULA IV

1. <i>Cicero de leg. 3,8,19</i> : cito [necatus] tamquam ex XII tabulis insignis ad deformitatem puer.	<i>Cicero de leg. 3,8,19</i> : Szybko zgładzony, tak jak z XII Tablic dziecko wyróżniające się na skutek deformacji.
2. a. <i>Papinianus (l. sing. de adulteris) coll. 4,8</i> : Cum patri lex — dedit in filium vitae necisque potestatem. — b. SI PATER FILIUM TER VENUDUIT FILIUS A PATRE LIBER ESTO.	a. <i>Papinianus (l. sing. de adulteris) coll. 4,8</i> : Ponieważ Ustawa ... dała ojcu nad synem władzę życia i śmierci. — b. JEŚLI OJCIEC ODDAŁ SYNA TRZY RAZY NA SPRZEDAŻ, SYN OD OJCA NIECH BĘDZIE WOLNY.
3. <i>Cicero phil. 2,28,69</i> : Illam suam suas res sibi habere iussit ex XII tabulis claves ademit, exegit.	<i>Cicero phil. 2,28,69</i> : Według [Ustawy] XII Tablic rozkazał, aby ta jego [żona] swoje rzeczy zabrała, odebrał klucze, wypędził.
4. <i>Gellius 3,16,12</i> : comperi, feminam — in undecimo mense post mariti mortem peperisse, factumque esse negotium, quasi marito mortuo postea concepisset, quoniam decemviri in decem mensibus gigni hominem, non in undecimo scripsissent.	<i>Gellius 3,16,12</i> : Dowiedziałem się, że kobieta ... urodziła w jedenastym miesiącu po śmierci męża. I powstała sprawa jakoby poczęła po śmierci męża, ponieważ decemwironie napisali, że w ciągu dziesięciu miesięcy [od poczęcia] rodzi się człowiek, nie w jedenastym.

Ad 1. Prawo zezwalało ojcu na zabicie, tuż po urodzeniu, zdeformowanego dziecka (potworka).

Ad 2. Prawo dawało ojcu nad dziećmi zrodzonymi z małżeństwa władzę zwaną *patria potestas*, na mocy której decydował on o losach dziecka. Najczęściej zakres tej władzy określa się zwrotem *ius vitae ac necis*, który podkreśla możliwość decydowania tak o życiu, jak i o śmierci dziecka. *Patria potestas* trwała tak długo, jak długo żył ojciec – wygasła dopiero z chwilą jego śmierci. Na mocy swych uprawnień ojciec mógł, m.in. sprzedać syna, by ten okresowo pracował u obcej osoby. Wynagrodzenie za pracę otrzymywał, oczywiście, ojciec. W celu ograniczenia tego uprawnienia Ustawa postanawiała, iż w przypadku trzeciej sprzedaży syna ojciec tracił nad nim *patria potestas* – syn stawał się osobą nie podlegającą władzy rodzinnej, czyli osobą *sui iuris*. Niektórzy jednak uważają, że pierwotnie syn wychodził spod *patria potestas*, tak jak córka czy wnuk, już po pierwszej sprzedaży, a dopiero Ustawa XII Tablic wzmocniła władzę ojcowską. Przepis ten, początkowo o karnym charakterze w stosunku do ojca, był w drodze interpretacji Ustawy wykorzystywany do innych celów, np. w celu wydziedziczenia syna, emancypacji (wyjścia spod władzy ojcowskiej) lub adopcji (zmiany zwierzchnika rodzinnego).

Ad 3. Rozwiązanie małżeństwa przez rozwód było znane w Rzymie od najdawniejszych czasów. Mąż mógł rozwiązać małżeństwo jednostronną decyzją. Nakazywał wtedy żonie wziąć osobiste rzeczy, odbierał jej klucze i wypędzał z domu.

Ad 4. Ze względu na prawa spadkowe, przysługujące jedynie tym dzieciom, które pochodziły z małżeństwa uznanego przez prawo rzymskie (*iustum matrimonium*), ważne było określenie, kiedy dziecko urodzone po śmierci ojca uważane jest za poczęte przez niego. Dlatego też Gellius tłumaczy, że pogrobowiec urodzony w jedenastym miesiącu po śmierci męża matki nie był uważany za dziedzica zmarłego, gdyż zgodnie z postanowieniem decemwirów, jedynie dziecko urodzone w ciągu dziesięciu miesięcy po śmierci ojca miało równe prawa z dziećmi poczętymi w małżeństwie i urodzonymi za życia ojca.

TABULA V

1. <i>Gaius 1,144–145</i> : Veteres — voluerunt feminas, etiamsi perfectae aetatis sint, propter animi levitatem in tutela esse; — exceptis virginibus Vestalibus, quas — liberas esse voluerunt: itaque etiam lege XII tab. cautum est.	<i>Gaius 1,144–145</i> : Przodkowie chcieli, aby kobiety, nawet jeśli są dojrzałe, z powodu lekkomyślności znajdowały się pod opieką ... z wyjątkiem dziewic westalskich, co do których ... chcieli, aby były wolne [od opieki]; zatem i to także zostało postanowione w Ustawie XII Tablic.
2. <i>Gaius 2,47</i> : Mulieris, quae in agnatorum tutela erat, res Mancipi usu capi non poterant, praeterquam si ab ipsa tutore [auctore] traditae essent: id ita lege XII tab. [cautum erat].	<i>Gaius 2,47</i> : <i>Res Mancipi</i> [należące do] kobiety, która była pod opieką agnatów, nie mogły być zasiedziane, chyba że były wydane [przez nią samą] za pozwoleniem opiekuna: w ten sposób zostało to postanowione w Ustawie XII Tablic.
3. UTI LEGASSIT SUPER PECUNIA TUTELAVE SUAE REI, ITA IUS ESTO.	TAK JAK [KTOŚ] ROZPORZĄDZIŁ [W TESTAMENCIE] CO DO MAJĄTKU LUB OPIEKI NAD SWYMI RZECZAMI, NIECH BĘDZIE PRAWEM.
4. SI INTESTATO MORITUR, CUI SUUS HERES NEC ESCIT, ADGNATUS PROXIMUS FAMILIAM HABETO.	JEŚLI [TEN], KTO NIE MA WŁASNEGO DZIEDZICA, UMRZE BEZ TESTAMENTU, NAJBLIŻSZY AGNAT NIECH OBEJMIE MAJĄTEK.

Ad 1. W okresie republiki uważano, że nawet dojrzałe kobiety, jeśli były *sui iuris*, czyli nie podlegały władzy rodzinnej, ze względu na „lekkomyślność” powinny znajdować się pod opieką. Opieka taka nazywała się opieką nad kobietami (*tutela mulierum*). Opiekun wyrażał zgodę na ważniejsze rozporządzenia majątkowe kobiety. Wyjątkowo były traktowane jedynie dziewczęta wzięte do sprawowania kultu w świątyni bogini Westy, które stały się osobami *sui iuris*, i w odróżnieniu od innych kobiet nie potrzebowały opiekuna.

Ad 2. *Res Mancipi*, czyli rzeczy najcenniejsze dla starożytnych Rzymian, takie jak grunty położone w Italii, niewolnicy, służebności gruntowe wiejskie, zwierzęta pociągowe i juczne (konie, woły, osły, muły), które należały do kobiety znajdującej się pod opieką agnatów (czyli osób, które poprzednio pozostawały pod wspólną władzą rodzinną i nadal pozostawałyby pod nią, gdyby ich zwierzchnik rodzinny żył), nie mogły przejść na własność innej osoby w drodze zasiedzenia. Wyjątkowo można było zasiedzieć takie rzeczy, jeśli były one wydane przez kobietę za zgodą jej opiekuna.

Ad 3. Rozporządzenie na wypadek śmierci w drodze testamentu miało moc prawną. W testamencie można było ustanowić dziedzica, wyznaczyć opiekuna dla niedojrzałych synów, a także córek i żony pozostających pod władzą umierającego oraz wyzwolić niewolnika. Niezbyt jasne sformułowanie mówiące o ustanowieniu opieki nad swymi rzeczami, według niektórych daje podstawę do postawienia hipotezy zakładającej możliwość dokonania już w tym okresie *mancipatio familiae*, będącej prototypem testamentu mancypacyjnego, tj. dokonywanego przy użyciu spisu i wagi (*per aes et libram*). **Inni uważają, że można było rozporządzić nie tylko całym majątkiem, czyli ustanowić dziedzica, ale także poszczególnymi rzeczami, czyli ustanowić legaty.**

Ad 4. Po zmarłym, który nie sporządził testamentu i który nie miał *sui heredes*, czyli osób podległych bezpośrednio władzy zmarłego w chwili jego śmierci, a które dziedziczyły po nim z mocy prawa, majątek (*familia*) otrzymywali najbliżsi agnaci, czyli osoby, które wraz ze zmarłym pozostawały poprzednio pod wspólną władzą rodzinną i nadal pozostawałyby pod nią, gdyby żył ich zwierzchnik rodzinny.

5. SI ADGNATUS NEC ESCIT, GENTILES FAMILIAM [HABENTO].	JEŚLI NIE MA AGNATA, CZŁONKOWIE RODU NIECH OBEJMAJĄ MAJĄTEK.
6. <i>Gaius I,155</i> : Quibus testamento — tutor datus non sit, iis ex lege XII [tabularum] agnati sunt tutores.	<i>Gaius I,155</i> : Dla tych, dla których w testamencie opiekun nie został dany, z mocy Ustawy XII Tablic agnaci są opiekunami.
7. a. SI FURIOSUS ESCIT, ADGNATUM GENTILIUMQUE IN EO PECUNIAQUE EIUS POTESTAS ESTO. — b. ... AST EI CUSTOS NEC ESCIT ... — c. <i>Ulpianus (l. 1 ad Sabinum)</i> D. 27,10, 1 pr.: Lege XII tab. prodigo interdictur bonorum suorum administratio. <i>Ulpianus 12,2</i> : Lex XII tab. — prodigum, cui bonis interdictum est, in curatione iubet esse agnatorum.	a. JEŚLI JEST CHORY UMYSŁOWO, NIECH NAD NIM I JEGO MAJĄTKIEM AGNACI I CZŁONKOWIE RODU MAJĄ WŁADZĘ. — b. ... JEŚLI NIE MA OSOBY NADZORUJĄCEJ ... — c. <i>Ulpianus (l. 1 ad Sabinum)</i> D. 27,10,1 pr.: Ustawą XII Tablic zabroniono marnotrawcy zarządu swoim majątkiem. — <i>Ulpianus 12,2</i> : Ustawa XII Tablic ... postanawia, aby marnotrawca, któremu zakazano zarządu majątkiem, był pod kuratelą agnatów.

Ad 5. Jeśli zmarły nie miał agnatów, majątek otrzymywali gentylowie (*gentiles*), czyli członkowie rodu. Niektórzy uważają, że zarówno agnaci, jak i gentylowie nie stawali się – w odróżnieniu od *sui heredes* – dziedzicami zmarłego, czyli nie przechodziły na nich prawa i obowiązki majątkowe, jakie on miał, a nabywali te prawa dopiero na skutek rocznego posiadania objętego majątku.

Ad 6. Dla tych osób, którym w testamencie nie wyznaczono opiekuna, opiekunami (*tutores*) z mocy prawa stawali się najbliżsi krewni agnacyjni, np. dla żony pozostającej pod władzą męża – syn lub brat zmarłego. Ojciec rodziny (*pater familias*) mógł w testamencie wyznaczyć opiekuna dla pozostających pod jego władzą niedojrzałych synów, córek i żony.

Ad 7. W przypadku chorego umysłowo władzę (*potestas*) nad nim i jego majątkiem z mocy Ustawy sprawowali agnaci, a w ich braku – gentylowie. Także marnotrawca, czyli ten, który trwonił majątek rodowy, co groziło rodzinie ubóstwem, był pozbawiany prawa zarządzania majątkiem. Dla niego również kuratorami z mocy prawa byli agnaci.

8. <i>Ulpianus</i> 29,1: Civis Romani liberti hereditatem lex XII tab. patrono defert, si intestato sine suo herede libertus decesserit. — <i>Ulpianus</i> (l. 46 ad ed.) D. 50,16,195,1: Cum de patrono et liberto loquitur lex: EX EA FAMILIA, inquit, IN EAM FAMILIAM.	<i>Ulpianus</i> 29,1: Ustawa XII Tablic powołuje patrona do spadku po wyzwoleniu obywatela rzymskiego, jeśli wyzwoleniec zmarł bez [sporządzenia] testamentu, bez własnego dziedzica. — <i>Ulpianus</i> (l. 46 ad ed.) D. 50,16,195,1: Gdy Ustawa mówi o patronie i wyzwoleniu, powiada: [TO, CO WYSZŁO] Z TEGO MAJĄTKU, DO TEGO MAJĄTKU [POWRACA].
9. <i>Gordianus</i> C. 3,36,6: Ea, quae in nominibus sunt, — ipso iure in portiones hereditarias ex lege XII tab. divisa sunt. — <i>Diocletianus</i> C. 2,3,26: ex lege XII tab. aes alienum hereditarium pro portionibus quaesitis singulis ipso iure divisum.	<i>Gordianus</i> C. 3,36,6: To, co jest w wierzytelnościach, ... z mocy prawa na [odpowiednie] części spadkowe, według Ustawy XII Tablic, zostało podzielone. — <i>Diocletianus</i> C. 2,3,26: Zgodnie z Ustawą XII Tablic, długi spadkowe dzielą się z mocy prawa stosownie do części [spadkowych] poszczególnych nabywających [= dziedziców].
10. <i>Gaius</i> (l. 7 ad ed. prov.) D. 10,2,1 pr.: Haec actio (familiae eriscundae) proficiscitur e lege XII tabularum.	<i>Gaius</i> (l. 7 ad ed. prov.) D. 10,2,1 pr.: Ta skarga o podział majątku spadkowego pochodzi z Ustawy XII Tablic.

Ad 8. Wyzwoleniec, podobnie jak osoba wolno urodzona, mógł sporządzić testament. Jeśli tego nie uczynił, dziedziczyli po nim *sui heredes*, czyli osoby, które w chwili śmierci pozostawały bezpośrednio pod jego władzą. Jeśli wyzwoleniec nie miał *sui heredes*, dziedziczył po nim patron. Takie uregulowanie dziedziczenia po wyzwoleniu było podyktowane tym, że właściciel, wyzwalając niewolnika, uszczuplał swój majątek, w zamian za co mógł spodziewać się ewentualnego powiększenia majątku w drodze dziedziczenia po wyzwoleniu.

Ad 9. Jeśli w skład spadku wchodziły wierzytelności, to przypadły one z mocy prawa poszczególnym dziedzicom, proporcjonalnie do ich udziałów spadkowych. Podobnie za długi spadkowe poszczególni spadkobiercy odpowiadali z mocy prawa proporcjonalnie do swych udziałów.

Ad 10. Gdy było kilku spadkobierców, każdy z nich dziedziczył nie poszczególne rzeczy, ale cały majątek w części ułamkowej, czyli był dziedzicem każdej rzeczy wchodzącej w skład spadku w części ułamkowej. Mógł więc rozporządzać tylko swym udziałem, a nie poszczególnymi rzeczami. W celu zniesienia powstałej tak współwłasności Ustawa wprowadzała skargę o podział majątku spadkowego, zwaną *familiae eriscundae*.

TABULA VI

1. CUM NEXUM FACIET MANCIPIUMQUE, UTI LINGUA NUNCUPASSIT, ITA IUS ESTO.	GDY [KTOŚ] DOKONA UROCZYSTEJ POŻYCZKI I NABYCIA WŁASNOŚCI, SŁUŻEBNOŚCI LUB WŁADZTWA NAD OSOBĄ W UROCZYSTEJ FORMIE, TAK JAK USTNIE ZASTRZEGL, NIECH BĘDZIE PRAWEM.
2. <i>Cicero de off.</i> 3,16,65: cum ex XII tab. satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupata, quae qui infitatus esset, dupli poenam subiret, a iuris consultis etiam reticentiae poena est constituta.	<i>Cicero de off.</i> 3,16,65: Podczas gdy na podstawie [Ustawy] XII Tablic wystarczyło ponosić odpowiedzialność za to, co ustnie oświadczone, [gdy] tego [= oświadczenia] ktoś się wyparł, ponosił podwójną karę, [to] przez jurystów także za przemilczenie kara została ustanowiona.
3. <i>Cicero top.</i> 4,23: usus auctoritas fundi biennium est, — ceterarum rerum omnium — annuus est usus.	<i>Cicero top.</i> 4,23: Zasiedzenie gruntu trwa dwa lata, ... wszystkich pozostałych rzeczy – jeden rok.
4. ADVERSUS HOSTEM AETERNA AUCTORITAS [ESTO].	WOBEC CUDZOZIEMCÓW NIECH BĘDZIE WIECZNY OBOWIĄZEK PONOSZENIA ODPOWIEDZIALNOŚCI Z TYTUŁU RĘKOJMI ZA WADY PRAWNE.

Ad 1. Nieformalne porozumienia i zastrzeżenia czynione ustnie podczas zawierania najstarszej formy pożyczki (*nexum*) oraz dokonywania innych aktów z użyciem spiżu i wagi (*per aes et libram*), jak np. przeniesienie własności rzeczy lub władztwa nad osobą (*mancipium*), były ważne i obowiązujące.

Ad 2. Z mocy Ustawy sprzedawca odpowiadał za zapewnienie o istnieniu określonych właściwości rzeczy lub o braku wad. W przypadku gdy okazało się, że rzecz nie posiada zalet, o których zapewniał sprzedawca lub ma wady, a on wyparł się swego zapewnienia, ponosił karę w podwójnej wysokości. Jednak juryści, w drodze interpretacji przepisów Ustawy, rozszerzyli odpowiedzialność sprzedawcy również za te wady towaru, o których sprzedawca wiedział i podstępnie (*dolo*) je zataił.

Ad 3. Posiadanie rzeczy przez określony czas mogło prowadzić do nabycia własności tej rzeczy w drodze zasiedzenia. Według Ustawy zasiedzenie gruntu trwało dwa lata, pozostałych zaś rzeczy – jeden rok. Przed upływem tego czasu sprzedawca miał obowiązek udzielenia rękojmi za wady prawne, czyli wzięcia odpowiedzialności względem kupującego, jeśli sprzedał rzecz, która nie była jego własnością. Obowiązek ten ciążył na nim, odpowiednio, dwa lata lub rok. Po tym czasie ustawał, gdyż kupujący – nawet w przypadku nabycia rzeczy od niewłaściciela – stawał się właścicielem nabytej rzeczy w drodze zasiedzenia.

Ad 4. Jeśli jednak rzecz została sprzedana nieobywatelowi, który nie mógł nabyć jej zgodnie z prawem przeznaczonym tylko dla obywateli rzymskich – nie mógł dokonać zasiedzenia – sprzedawca winien był zawsze udzielać rękojmi za wady prawne towaru (*auctoritas*).

5. <i>Gaius 1,111</i> : lege XII tab. cautum est, ut si qua nollet eo modo (<i>sc. usu</i>) in manum mariti convenire, ea quotannis trinoctio abesset atque eo modo cuiusque anni [<i>usum</i>] interromperet.	<i>Gaius 1,111</i> : W Ustawie XII Tablic zostało postanowione, aby ta [kobieta], która nie chce w ten sposób, to znaczy przez <i>usus</i> , wejść pod władzę męża, była nieobecna corocznie przez trzy kolejne noce [w domu męża] i w ten sposób przerywała <i>usus</i> każdego roku.
6. a. Si [QUI] IN IURE MANUM CONSERUNT... — b. <i>Paulus (l. 1 manual.) Vat. Fr. 50</i> : et mancipationem et in iure cessionem lex XII tab. confirmat.	a. JEŚLI CI NA SĄDZIE CHWYTAJĄ RĘKĄ [PRZEDMIOT SPORU] ... — b. <i>Paulus (l. 1 manual.) Vat. Fr. 50</i> : Ustawa XII Tablic potwierdza i uroczystą formę przeniesienia władztwa, i pozorny proces windykacyjny.
7. <i>Livius 3,44,11–12</i> : Advocati (Verginiae) — postulant, ut (Ap. Claudius) — lege ab ipso lata vindicias det secundum libertatem.	<i>Livius 3,44,11–12</i> : Obrońcy Werginii ... domagają się, aby Appius Claudius ... zgodnie z Ustawą przez siebie ustanowioną, tymczasowo [= do rozstrzygnięcia sprawy] uznał ją za wolną.
8. TIGNUM IUNCTUM AEDIBUS VINEA[E]VE [ET CONCAPIT] NE SOLVITO. — <i>Ulpianus (l. 37 ad ed.) D. 47,3,1 pr.</i> : Lex XII tab. neque solvere permittit tignum furtivum aedibus vel vineis iunctum neque vindicare, — sed in eum, qui convictus est iunxisse, in duplum dat actionem.	NIECH NIE WYJMUJE BELKI WŁĄCZONEJ DO BUDYNKU CZY WINNICY I [KTÓRA] SPAJA [KONSTRUKCJĘ]. — <i>Ulpianus (l. 37 ad ed.) D. 47,3,1 pr.</i> : Ustawa XII Tablic nie pozwala ani wyjmować kradzionej belki włączonej do budynku czy winnicy, ani jej windykować, ... lecz w stosunku do tego, komu zostało udowodnione, że włączył [do budynku czy winnicy], daje skargę na podwójną wartość [belki].
9. ... QUANDOQUE SARPTA, DONEC DEMPTA ERUNT ...	... KIEDY PODCIĘTE, DOPÓKI [OWOCE] NIE ZOSTANĄ ZEBRANE ...

Ad 5. Kobieta wychodząca za mąż mogła wejść pod władzę męża, i tym samym do jego rodziny agnacyjnej, lub pozostać w swojej dotychczasowej rodzinie agnacyjnej. Jednym ze sposobów wejścia pod władzę męża był *usus*. Polegał on na tym, iż kobieta przez rok pozostawała w domu męża. Jeśli jednak nie chciała ona zrywać więzi ze swą dotychczasową rodziną agnacyjną, opuszczała corocznie dom męża na kolejne trzy noce, w czasie których prawdopodobnie odbywały się obrzędy związane z kultem rodzinnym.

Ad 6. Ustawa XII Tablic potwierdzała najstarszą formę sprzedaży, dokonywanej za pomocą spiżu i wagi (*mancipatio*), i tzw. pozorny proces windykacyjny (*in iure cessio*). *In iure cessio* polegała na tym, iż nabywca *in iure*, czyli w pierwszej fazie procesu, w obecności urzędnika, chwycił przedmiot pozornego sporu należący do zbywcy i wygłaszał formułę stwierdzając, że ta rzecz jest jego według prawa Kwirytów. Zbywca zaś nie zaprzeczał, wobec czego urzędnik dokonywał przysądzenia (*addictio*) „spornego” przedmiotu, który dzięki temu stawał się własnością nabywcy występującego w roli pozornego powoda.

Ad 7. Ustawa wprowadzała postępowanie sądowe mające na celu ustalenie statusu człowieka (czy jest on osobą wolną, czy niewolnikiem).

Ad 8. Belka użyta do budowy domu czy winnicy miała być trwale z nimi złączona, nawet jeśli jej właścicielem była inna osoba. Dlatego też Ustawa zakazywała wyjmować taką belkę z budynku czy winnicy oraz nie zezwalała na wnoszenie skargi o wydanie belki. Jednak w przypadku gdy udowodniono właścicielowi domu, iż do budowy użył belki będącej cudzą własnością, musiał on zapłacić podwójną wartość belki. W drodze interpretacji rozciągnięto później powyższy przepis na wszystkie materiały budowlane.

Ad 9. Podobnie nie można było wyjmować belki stanowiącej element konstrukcji winnicy tak długo, jak długo belka służyła utrzymywaniu winorośli, czyli od pierwszego podcięcia aż do zebrania owoców.

TABULA VII

1. <i>Varro de l. l. 5,22</i> : XII tabularum interpretes ambitum parietis circuitum esse describunt. — <i>Maecianus assis distr. 46</i> : Sestertius duos asses et semissem (valebat), quasi semis tertius, — lex — XII tab. argumento est, in qua duo pedes et semis ‘sestertius pes’ vocatur.	<i>Varro de l. l. 5,22</i> : Interpretatorzy [Ustawy] XII Tablic piszą, że mury [domu] otacza wolny pas ziemi. — <i>Maecianus assis distr. 46</i> : Sesterc miał wartość dwóch asów i połowy, jakby połowę trzeciego, ... argumentem jest Ustawa XII Tablic, w której dwie i pół stopy nazywa się <i>sestertius pes</i> .
2. <i>Gaius (l. 4. ad leg. XII tab.) D. 10,1,13</i> : Sciendum est in actione finium regundorum illud observandum esse, quod ad exemplum quodammodo eius legis scriptum est, quam Athenis Solonem dicitur tulisse. Nam illic ita est: jEavn ti" aiJmasiavn ktl.	<i>Gaius (l. 4 ad leg. XII tab.) D. 10,1,13</i> : Należy wiedzieć, że przy skardze o ustalenie zatartych granic między sąsiednimi gruntami, trzeba mieć na uwadze to, co zostało napisane niejako na wzór tej ustawy, o której mówi się, że wydał ją Solon w Atenach. Bowiem tam [= w ustawie Solona] tak jest: Jeśli ktoś płot itd.
3. a. <i>Plinius nat. hist. 19,4,50</i> : In XII tab. — nusquam nominatur villa, semper in significatione ea ‘hortus’, in horti vero ‘heredium’. — b. <i>Festus F. 355</i> : [Tugu]ria a tecto appellantur [domicilia rusticorum] sordida, — quo nomine [Messalla in explana]tione XII ait etiam ... [signifi]cari.	a. <i>Plinius nat. hist. 19,4,50</i> : W Ustawie XII Tablic ... nigdzie nie używa się [słowa] <i>villa</i> (posiadłość wiejska), zawsze na jej określenie – <i>hortus</i> (posiadłość z ogrodem), na <i>hortus</i> zaś – <i>heredium</i> (posiadłość dziedziczna). — b. <i>Festus F. 355</i> : <i>Tuguria</i> (chatami), od <i>tectum</i> (strzechy), są nazywane proste domostwa wieśniaków ... tą nazwą Messala w interpretacji Ustawy XII Tablic mówi także ... że są nazywane.
4. <i>Cicero de leg. 1,21,55</i> : usus capionem XII tab. intra V pedes esse noluerunt.	<i>Cicero de leg. 1,21,55</i> : [Ustawa] XII Tablic nie zezwala na zasiedzenie [granicy] w obrębie pięciu stóp.
5. a. SI IURGANT ... — b. <i>Cicero de leg. 1,21,55</i> : controversia est nata de finibus, in qua — [e XII tres] arbitri fines regemus.	a. JEŚLI PROCESUJĄ SIĘ ... — b. <i>Cicero de leg. 1,21,55</i> : [a] spór powstał o granicę, w którym ... z XII Tablic [jako] trzech arbitrzy wytyczamy granice.

Ad 1. Ze względów przeciwpożarowych, w starożytnym Rzymie wymagano, aby dookoła budynków pozostawiony był wolny pas gruntu (*ambitus*) o szerokości 2 i pół stopy, określony w Ustawie jako *sestertius pes*.

Ad 2, 4, 5. Między uprawnymi polami przebiegała granica (*confinium*), czyli pas ziemi o szerokości 5 stóp (*pes* = ok. 0,296 m). *Confinium* nie można było uprawiać ani zasiedzieć. W przypadku jego zatarcia, o ponowne wytyczenie takiej granicy przez *agrimensores* występowano ze skargą o ustalenie zatartych granic między sąsiednimi gruntami (*actio finium regundorum*). Sprawę rozstrzygał nie sędzia prywatny, ale specjalnie powołani trzech arbitrzy. Prawdopodobnie – jak sugeruje Gaius – przepisy te były wzorowane na prawie Solona.

6. <i>Gaius</i> (l. 7 ad ed. prov.) D. 8,3,8: Viae latitudo ex lege XII tab. in porrectum octo pedes habet, in anfractum, id est ubi flexum est, sedecim.	<i>Gaius</i> (l. 7 ad ed. prov.) D. 8,3,8: Z Ustawy XII Tablic szerokość drogi ma osiem stóp wprost, na zakręcie, to znaczy [tam], gdzie jest łuk – szesnaście.
7. VIAM MUNIUNTO: NI SAM DELAPIDASSINT, QUA VOLET IUMENTO AGITO.	NIECH UTWARDZĄ DROGĘ. JEŚLI JEJ NIE WYBRUKUJĄ, KTÓRĘDY CHCE, NIECH PROWADZI ZAPRZĘG.
8. a. SI AQUA PLUVIA NOCET ... — b. <i>Paulus</i> (l. 16 ad Sabinum) D. 43,8,5: Si per publicum locum rivus aquae ductus privato nocebit, erit actio privato ex lege XII tab., ut noxae domino caveatur.	a. JEŚLI WODA DESZCZOWA SZKODZI ... — b. <i>Paulus</i> (l. 16 ad Sabinum) D. 43,8,5: Jeśli strumień wody przeprowadzony przez publiczne miejsce szkodzi prywatnemu, ma prywatny z Ustawy XII Tablic skargę, aby zapewnić właścicielowi [pokrycie] szkody.
9. a. <i>Ulpianus</i> (l. 71 ad ed.) D. 43, 27,1,8: — lex XII tab. efficere voluit, ut XV pedes altius rami arboris circumcidantur. — b. <i>Pomponius</i> (l. 34 ad Sabinum) D. 43,27,2: Si arbor ex vicini fundo vento inclinata in tuum fundum sit, ex lege XII tab. de adimenda ea recte agere potes.	a. <i>Ulpianus</i> (l. 71 ad ed.) D. 43,27,1,8: ... Ustawa XII Tablic nakazuje, aby gałęzie drzewa powyżej 15 stóp były obcięte. — b. <i>Pomponius</i> (l. 34 ad Sabinum) D. 43,27,2: Jeśli drzewo z sąsiedniego gruntu jest nagięte wiatrem na twój grunt, z Ustawy XII Tablic możesz słusznie występować o usunięcie go [= drzewa].

Ad 6. Określona była nie tylko wolna przestrzeń między gruntami czy budynkami, ale również szerokość drogi.

Ad 7. Jeśli ktoś miał prawo przejazdu przez cudzy grunt, tj. służebność drogi, a droga ta nie była utrzymana w należyтым stanie (nie została utwardzona i wytyczona kamieniami) mógł przejeżdżać, którądy chciał.

Ad 8. Prawo zakazywało zmiany naturalnego spływu wody deszczowej. Jeśli woda przeprowadzona przez publiczne miejsce szkodziła osobie prywatnej, miała ona skargę o pokrycie powstałej szkody.

Ad 9. Po to, aby nie zasłaniać światła słonecznego, prawo nakazywało obcinać gałęzie drzew rosnących na wysokość ponad 15 stóp, czyli ok. 4,44 m. Natomiast drzewo nachylone wiatrem nad cudzy grunt powinno być usunięte, by zapobiec wyrządzeniu szkody.

10. <i>Plinius nat. hist. 16,5,15</i> : Cautum est — lege XII tab., ut glandem in alienum fundum procidentem liceret colligere.	<i>Plinius nat. hist. 16,5,15</i> : Ustawą XII Tablic zostało postanowione, aby wolno było zebrać żołędzie spadające na cudzy grunt.
11. <i>Iustiniani Institutiones 2,1,41</i> : Venditae — et traditae (res) non aliter emptori adquiruntur, quam si is venditori pretium solverit vel alio modo satisfecerit, veluti expromissore aut pignore dato; quod cavetur — lege XII tab.	<i>Iustiniani Institutiones 2,1,41</i> : Sprzedane i wydane rzeczy nie inaczej nabywa kupujący, jak [tylko] jeśli zapłaci on cenę sprzedawcy lub w inny sposób da zabezpieczenie, jak na przykład ustanawiając gwaranta lub zastaw, co jest przewidziane w Ustawie XII Tablic.
12. <i>Ulpianus 2,4</i> : Sub hac condicione liber esse iussus ‘si decem milia heredi dederit’, etsi ab herede abalienatus sit, emptori dando pecuniam ad libertatem perveniet: idque lex XII tab. iubet.	<i>Ulpianus 2,4</i> : [Ten, którego] nakazano uczynić wolnym pod takim warunkiem: ‘jeśli da dziesięć tysięcy spadkobiercy’, [to] nawet jeśli przez spadkobiercę będzie sprzedany, dając kupującemu pieniądze uzyskuje wolność; i to nakazuje Ustawa XII Tablic.

Ad 10. Ustawa zezwalała wejść na sąsiedni grunt w celu zebrania żołędzi, które tam spadły. W drodze interpretacji tego przepisu, w późniejszym czasie zezwolono, aby właściciel wszelkich owoców, które spadły z jego drzewa na sąsiedni grunt, mógł wejść na ten grunt w celu zebrania owoców.

Ad 11. Kupujący stawał się właścicielem rzeczy sprzedanej mu i wydanej nie w chwili objęcia jej w posiadanie, a dopiero z chwilą uiszczenia ceny lub ustanowienia gwarancji zapłaty w postaci zastawu lub poręczenia.

Ad 12. Niewolnik wyzwolony przez spadkodawcę pod warunkiem, że da spadkobiercy określoną ilość pieniędzy, stawał się wolny dopiero wtedy, gdy wręczył spadkobiercy pieniądze. Również w przypadku gdy spadkobierca sprzedał niewolnika wyzwolonego pod warunkiem (*statuliber*), stawał się on wolny z mocy prawa, gdy wręczył kupującemu tę określoną kwotę.

TABULA VIII

1. a. QUI MALUM CARMEN INCANTASSIT ... — b. <i>Cicero de rep. 4,10,12 ap. Aug. de civit. Dei 2,9</i> : nostrae XII tab. cum perpaucas res capite sanxissent, in his hanc quoque sanciendam putaverunt: si quis occentavisset sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri.	a. KTO ŚPIEWA PIEŚŃ MAGICZNĄ ... — b. <i>Cicero de rep. 4,10 12 ap. Aug. de civit. Dei 2,9</i> : Nasze XII Tablic chociaż w niewielu sprawach karały śmiercią, wśród nich uznały również, że tę należy karać: jeśli ktoś śpiewa czy układa pieśni, które przynoszą drugiemu zniesławienie lub hańbę.
2. SI MEMBRUM RUP[S]IT, NI CUM EO PACIT, TALIO ESTO.	JEŚLI ODCIĄŁ [KOMUŚ] CZĘŚĆ CIAŁA I NIE ZAWRZE Z NIM [= poszkodowanym] UGODY, NIECH MA MIEJSCE TALION .
3. <i>Paulus (lib. sing. et tit. de iniuriis) coll. 2,5,5</i> : Iniuriarum actio aut legitima est —. Legitima ex lege XII tab.: 'qui iniuriam alteri facit, V et XX sestertiorum poenam subito', quae lex generalis fuit: fuerunt et speciales, velut illa: 'manu fustive si os fregit libero, CCC, (si) servo, CL poenam subit sestertiorum'.	<i>Paulus (lib. sing. et tit. de iniuriis) coll. 2,5,5</i> : Skarga z tytułu zniewagi albo jest ustawowa ... Ustawowa z Ustawy XII Tablic: 'kto zniewagę drugiemu czyni niech poniesie karę 25 [sesterców] <asów>'. Ta ustawa była generalna. Były i specjalne jak ta: 'jeśli ręką czy kijem złamał kość wolnemu, poniesie karę 300, jeśli niewolnikowi – 150 [sesterców] <asów>'.
4. SI INIURIAM [ALTERI] FAXSIT, VIGINTI QUINQUE POENAE SUNTO.	JEŚLI ZNIEWAGĘ WYRZĄDZIŁ DRUGIEMU, NIECH DWADZIEŚCIA PIĘĆ [SESTERCÓW] <ASÓW> BĘDZIE KARĄ.

Ad 1. Ustawa przewidywała karę śmierci w nielicznych przypadkach. Wśród czynów zagrożonych tą karą było wypowiedanie magicznych zaklęć, a także układanie i śpiewanie pieśni, które **zniesławiały** innych. Czyny te stanowiły jeden z rodzajów zniewagi (*iniuria*).

Ad 2. Innym rodzajem szeroko pojętego deliktu *iniuria* była zniewaga cielesna. Odcięcie części ciała (np. ręki, ucha), czyli spowodowanie trwałego kalectwa, było karane karą odwetu (*talio*). Od tej kary sprawca mógł się uwolnić przez zawarcie z poszkodowanym porozumienia (*pactum*), na mocy którego płacił mu tytułem kary uzgodnioną ilość kruszcu, a później – kwotę pieniężną.

Ad 3, 4. W przypadku dokonania zniewagi nie powodującej trwałego kalectwa Ustawa przewidywała karę w wysokości 25 asów (np. za pobicie, spoliczkowanie). Jednak w szczególnych przypadkach była przewidziana wyższa kara: za złamanie kości – 300 asów, jeśli poszkodowany był osobą wolną, zaś 150 asów – gdy był niewolnikiem. Wprawdzie w cytowanych źródłach mowa jest o sestercach, ale w czasach Ustawy nie znano jeszcze w Rzymie pieniądza bitego, można więc przypuszczać, że kara była wymierzana w asach (*as* = ok. 327 g).

5. ... RUPIT[IAS] ... SARCITO.	... PONIESIESZ SZKODĘ ... NIECH NAPRAWI.
6. <i>Ulpianus</i> (l. 18 <i>ad ed.</i>) <i>D. 9,1,1 pr.</i> : Si quadrupes pauperiem fecisse dicetur, actio ex lege XII tab. descendit; quae lex voluit aut dari id quod nocuit — aut aestimationem noxae offerri.	<i>Ulpianus</i> (l. 18 <i>ad ed.</i>) <i>D. 9,1,1 pr.</i> : Mówi się, że jeśli zwierzę czworonożne wyrządziło szkodę, skarga z Ustawy XII Tablic pochodzi. Ta Ustawa postanowiła, [aby] albo dać to [zwierzę], które uszkodziło, ... albo wręczyć oszacowaną wartość szkody.
7. <i>Ulpianus</i> (l. 41 <i>ad Sabinum</i>) <i>D. 19,5,14,3</i> : Si glans ex arbore tua in fundum meum cadat, eamque ego immisso pecore depascam, — neque ex lege XII tab. de pastu pecoris, quia non in tuo pascitur, neque de pauperie — agi posse.	<i>Ulpianus</i> (l. 41 <i>ad Sabinum</i>) <i>D. 19,5,14,3</i> : Jeśli żołądz z twojego drzewa upadł na mój grunt i ja go spaseł, wpędziwszy bydło, ... nie można pozywać ani z Ustawy XII Tablic z tytułu wyrządzenia szkody wypasem bydła, ponieważ nie na twoim się pasło, ani z powodu szkody wyrządzonej przez czworonożne zwierzęta ...
8. a. QUI FRUGES EXCANTASSIT. — b. ... NEVE ALIENAM SEGETEM PELLEGERIS ...	a. KTO ZACZAROWAŁ PLONY ... — b. ... ANI NIE [BĘDZIE] WABIŁ DO SIEBIE [CZARAMI] CUDZYCH ZASIEWÓW ...

Ad 5. Prawdopodobnie Ustawa przewidywała karę jedynie w nielicznych przypadkach wyrządzenia szkody w cudzym majątku, np. szkody wyrządzonej przez zwierzęta (por. 8,6), wycięcia cudzego drzewa (por. 8,11). Generalnie odpowiedzialność za wyrządzenie szkody w cudzym majątku uregulowała dopiero *lex Aquilia*.

Ad 6. Właściciel zwierzęcia czworonożnego, które wyrządziło szkodę, był zobowiązany wydać osobie poszkodowanej to zwierzę albo zaoferować pokrycie oszacowanej wartości szkody. Tak skonstruowaną odpowiedzialność za zwierzęta oraz osoby *alieni iuris* (por. 12,2) nazywano odpowiedzialnością noksalną.

Ad 7. Jednak ten, kto poniósł szkodę z tego powodu, iż jego owoce, które spadły na sąsiedni grunt, zostały zjedzone przez wpędzone tam zwierzęta właściciela gruntu, nie miał prawa wytoczyć ani skargi z tytułu wyrządzenia szkody wypasem bydła (*de pastu pecoris*), którą miałby w przypadku, gdyby pasące się cudze zwierzęta zjadły te owoce na jego gruncie, ani z powodu szkody wyrządzonej przez zwierzęta (*de pauperie*), gdyż szkoda nie została wyrządzona przez nienaturalne zachowanie się zwierząt.

Ad 8. Ustawa przewidywała karę nie tylko za śpiewanie magicznych pieśni szkodzących ludziom, ale również pieśni, które powodowały nieurodzaj lub zmniejszenie plonów na jednym gruncie, na rzecz zwiększenia plonów na innym gruncie, czyli za wszelkiego rodzaju czary.

9. <i>Plinius nat. hist. 18,3,12</i> : Frugem quidem aratro quaesitam noctu pavisse ac secuisse puberi XII tabulis capital erat, suspensumque Cereri necari iubebant, impubem praetoris arbitratu verberari noxiamve duplionemve decerni.	<i>Plinius nat. hist. 18,3,12</i> : [Kto] zaś plony wymagające pługą w nocy wypasł lub wyciął, dojrzały był karany karą główną i [tablice] nakazywały, aby był zabity przez powieszenie [na ofiarę] Cererze ... niedojrzałego [nakazywały], według uznania pretora, wychłostać różgami i albo przyznać [wartość] szkody, albo podwójną wysokość [szkody].
10. <i>Gaius (l. 4 ad leg. XII tab.) D. 47,9,9</i> : Qui aedes acervumve frumenti iuxta domum positum combusserit, vinctus verberatus igni necari iubetur, si modo sciens prudensque id commiserit; si vero casu, id est neglegentia, aut noxiam sarcire iubetur, aut, si minus idoneus sit, levius castigatur.	<i>Gaius (l. 4 ad leg. XII tab.) D. 47,9,9</i> : Kto spalił położony obok domu budynek czy stóg zboża, nakazuje się, aby związany i wychłostany był spalony ogniem, jeśli to popełnił świadomie i dobrowolnie , jeśli zaś z przypadku, to jest z niedbalstwa, nakazuje się, [aby] naprawił wyrządzoną szkodę, albo jeśli był niewypłacalny, aby został lżej ukarany.
11. <i>Plinius nat. hist. 17,1,7</i> : cautum est XII tabulis, ut qui iniuria cecidisset alienas (arbores), lueret in singulas aeris XXV.	<i>Plinius nat. hist. 17,1,7</i> : Zostało ustanowione w XII Tablicach, aby ten, kto bezprawnie cudze drzewa wyciął, zapłacił za każde 25 asów.
12. SI NOX FURTUM FAXSIT, SI IM OCCISIT, IURE CAESUS ESTO.	JEŚLI NOCĄ KRADŁ, GDY [OKRADANY] GO ZABIŁ, NIECH BĘDZIE [TRAKTOWANY JAKO] ZABITY ZGODNIE Z PRAWEM.

Ad 9. W społeczeństwie rolniczym surowe kary groziły za zniszczenie upraw. Karę śmierci przez powieszenie na ofiarę Cererze, bogini plonów, wymierzano osobie dojrzałej, która w nocy wypasła lub wycięła uprawy wymagające użycia pługą. Niedojrzałego decemwiorowie nakazywali, według uznania pretora, wychłostać i albo pokryć szkodę wyrządzoną przez sprawcę, albo zapłacić podwójną wartość wyrządzonej szkody.

Ad 10. Zróżnicowane kary groziły też za podpalenie domu lub stogu zboża położonego w pobliżu domostwa. Jeśli podpalenia dokonał ktoś w sposób świadomy, po uprzednim wychłostaniu karany był śmiercią przez spalenie. Sprawca zaś podpalenia wynikłego z niedbalstwa lub przypadku musiał tylko pokryć wyrządzoną szkodę.

Ad 11. Wycinający bezprawnie cudze drzewa winien zapłacić właścicielowi 25 asów za każde ścięte drzewo.

Ad 12. Ustawa przewidywała surowe kary za kradzież. W przypadku kradzieży dokonanej nocą można było, zgodnie z prawem, zabić złodzieja schwytanego na gorącym uczynku.

13. LUCI ... SI SE TELO DEFENDIT, ... ENDOQUE PLORATO.	W DZIEŃ ... JEŚLI SIĘ BRONIŁ ORĘŻEM, ... NIECH [OKRADANY] PODNIESIE KRZYK.
--	--

14. <i>Gellius 11,18,8</i> : Ex ceteris — manifestis furibus liberos verberari addicique iusserunt (Xviri) ei, cui furtum factum esset, si modo id luci fecissent neque se telo defendissent; servos — verberibus affici et e saxo praecipitari; sed pueros impuberes praetoris arbitratu verberari voluerunt noxiamque ab his factam sarciri.	<i>Gellius 11,18,8</i> : Co do pozostałych jawnych złodziei decemwiorowie uchwalili, aby wolni byli wychłostani i oddani temu, któremu została wyrządzona kradzież, jeśli tylko to w dzień uczynili i nie bronili się orężem; niewolnicy ... aby byli różgami wychłostani i strąceni ze skały; lecz niedojrzali chłopcy, aby byli według uznania pretora różgami wychłostani i została zapłacona szkoda przez nich wyrządzona.
15. a. <i>Gaius 3,191</i> : Concepti et oblati (furti) poena ex lege XII tab. tripli est. — b. ... LANCE ET LICIO ...	a. <i>Gaius 3,191</i> : Kara za przechowywanie i podrzucenie rzeczy skradzionych jest według Ustawy XII Tablic w potrójnej wysokości. — b. ... PRZEPASKĄ I MISĄ ...
16. SI ADORAT FURTO, QUOD NEC MANIFESTUM ERIT —, [DUPLIONE DAMNUM DECIDITO].	JEŚLI DOKONUJE KRADZIEŻY, KTÓRA JEST NIEJAWNA ..., NIECH STRACI PODWÓJNĄ WARTOŚĆ SZKODY.
17. <i>Gaius 2,45</i> : furtivam (rem) lex XII tab. usu capi prohibet —.	<i>Gaius 2,45</i> : Ustawa XII Tablic zabrania zasiedzenia rzeczy skradzionej ...

Ad 13. Również złodzieja schwytanego w dzień można było zabić, jeśli bronił się używając oręża. Okradany musiał jednak wcześniej podnieść krzyk, by podkreślić bezprawność działania sprawcy.

Ad 14. W przypadku pozostałych jawnych złodziei, czyli schwytanych na gorącym uczynku, którzy dokonali kradzieży w dzień bez użycia broni, należało sprawcę, jeśli był człowiekiem wolnym wychłostać, a następnie oddać pod władzę okradanemu. Jest sporne, czy złodziej stawał się niewolnikiem, czy pozostawał jedynie w faktycznej zależności od okradanego. Złodzieja-niewolnika po wychłostaniu karano śmiercią przez strącenie ze Skały Tarpejskiej; lecz jeśli kradzieży dokonał niedojrzały, ponosił on jedynie karę chłosty i należało pokryć wyrządzoną przez niego szkodę.

Ad 15. Karano nie tylko złodzieja, ale też osoby, które mu pomagały. Zarówno ten, kto przechowywał, jak i ten, kto podrzucał rzecz skradzioną, winien zapłacić karę równą potrójnej wartości skradzionej rzeczy. Wyrwane z kontekstu słowa *lance et licio* (przepaską i misą) według jednych, zgodnie z przekazem Gaiusa, dotyczyły sposobu dokonywania rewizji w domu podejrzanego, według innych, jak sugeruje tekst Festusa, sposobu dokonywania kradzieży.

Ad 16. Jeśli złodziej nie został schwytany na gorącym uczynku, czyli popełnił *furtum nec manifestum*, musiał zapłacić karę w wysokości podwójnej wartości skradzionej rzeczy.

Ad 17. Posiadanie rzeczy skradzionej nie mogło doprowadzić do nabycia własności w drodze zasiedzenia, gdyż Ustawa zabraniała zasiedzenia rzeczy skradzionych.

18. a. <i>Tacitus ann. 6,16</i> : Nam primo XII tabulis sanctum, ne quis uncario fenore amplius exerceret. — b. <i>Cato de r. r. praef.</i> : Maiores — in legibus posiverunt furem dupli condemnari, feneratorum quadrupli.	a. <i>Tacitus ann. 6,16</i> : Bowiem po raz pierwszy w XII Tablicach zostało postanowione, aby nikt nie pobierał procentów ponad 1/12 [kapitału]. — b. <i>Cato de r. r. praef.</i> : Przodkowie ... postanowili w ustawach, aby karać złodzieja na podwójną wartość [skradzionej rzeczy], lichwiarza [zaś] – na poczwórną [nadmiernie pobranych procentów].
--	---

19. <i>Paulus</i> (l. 2 sent. sub tit. de deposito) coll. 10,7,11: Ex causa depositi lege XII tab. in duplum actio datur —.	<i>Paulus</i> (l. 2 sent. sub tit. de deposito) coll. 10,7,11: Z powodu depozytu w Ustawie XII Tablic dana jest skarga na podwójną wartość ...
20. a. <i>Ulpianus</i> (l. 35 ad ed.) D. 26,10,1,2: Sciendum est suspecti crimen e lege XII tab. descendere. — b. <i>Tryphoninus</i> (l. 14 disp.) D. 26,7,55,1: Si — tutores rem pupilli furati sunt, videamus an ea actione, quae proponitur ex lege XII tab. adversus tutorem in duplum, singuli in solidum teneantur.	a. <i>Ulpianus</i> (l. 35 ad ed.) D. 26,10,1,2: Wiadomo, że przestępstwo nieuczciwości ze strony opiekuna pochodzi z Ustawy XII Tablic. — b. <i>Tryphoninus</i> (l. 14 disp.) D. 26,7,55,1: Jeśli opiekunowie ukradli rzecz pupila rozważmy, czy tą skargą, którą proponuje się z Ustawy XII Tablic przeciwko opiekunowi na podwójną wartość, poszczególni [z nich] są pozywani o całość.

Ad 18. Ustawa zakazywała pobierania nadmiernych odsetek, tj. ponad 1/12 kapitału, prawdopodobnie w skali miesiąca, co w skali roku dawało 100%. Za pobieranie wyższych odsetek groziła kara w wysokości poczwórnej wartości nadmiernie pobranych odsetek, czyli wyższa niż w stosunku do złodzieja nie schwytanego na gorącym uczynku, który płacił tytułem kary tylko podwójną wartość skradzionej rzeczy.

Ad 19. Za sprzeniewierzenie rzeczy oddanej na przechowanie, czyli do ochrony stanu faktycznego odpowiadającego późniejszemu kontraktowi depozytu, Ustawa przewidywała powództwo o charakterze karnym na podwójną wartość sprzeniewierzonej rzeczy. U schyłku Republiki pretor przedsięwziął reformę, w rezultacie której złagodzone odpowiedzialność do pojedynczej wartości sprzeniewierzonej rzeczy. Jedynie w przypadku depozytu dokonanego w warunkach grożącego niebezpieczeństwa, kiedy deponent nie miał możliwości wyboru osoby, której powierzał rzecz (depozyt konieczny), pretor zapowiedział powództwo opiewające na podwójną wartość rzeczy.

Ad 20. Również opiekun, który dopuścił się nieuczciwości wobec pupila (*crimen suspecti*) ponosił karę w wysokości podwójnej wartości sprzeniewierzenia. Dyskusyjne jednak było, czy w przypadku kilku opiekunów przeciw każdemu z nich można było wytoczyć skargę o zapłacenie podwójnej wartości, tj. czy traktowano ich jak dłużników solidarnych.

21. PATRONUS SI CLIENTI FRAUDEM FECERIT, SACER ESTO.	JEŚLI PATRON OSZUKA KLIENTA, NIECH BĘDZIE WYKLĘTY [= wyjęty spod prawa].
--	--

22. QUI SE SIERIT TESTARIER LIBRIPENSVE FUERIT, NI TESTIMONIUM [FATIATUR,] INPROBUS INTSTABILISQUE ESTO.	JEŚLI KTOŚ BYŁ ŚWIADKIEM LUB LIBRIPENSEM, I NIE DAŁ ŚWIADECTWA, NIECH BĘDZIE NIEGODNY I POZBAWIONY PRAWA DO WYSTĘPOWANIA JAKO ŚWIADEK.
23. <i>Gellius 20,1,53</i> : si non illa etiam ex XII tab. de testimoniis falsis poena abolevisset et si nunc quoque ut antea qui falsum testimonium dixisse convictus esset, e saxo Tarpeio deiceretur.	<i>Gellius 20,1,53</i> : Jeśli nie zostałaby zniesiona także ta kara z Ustawy XII Tablic o fałszywych świadectwach, i gdyby teraz, tak samo jak przedtem [ten], któremu zostałaby udowodnione, że złożył fałszywe świadectwo, był rzucony ze Skały Tarpejskiej.
24. a. SI TELUM MANU FUGIT MAGIS QUAM IECIT, aries subicitur. — b. <i>Plinius nat. hist. 18,3,12</i> : Frugem — furtim noctu pavisse ac secuisse XII tabulis capital erat suspensumque Cereri necari iubebant, gravius quam in homicidio.	a. JEŚLI ORĘŻ BARDZIEJ Z RĘKI WYMKNAŁ SIĘ NIŻ BYŁ RZUCONY, baran jest składany w ofierze [zamiast sprawcy]. — b. <i>Plinius nat. hist. 18,3,12</i> : W XII Tablicach [dla tego, kto] w nocy skrycie zboże wypasł czy wyciął, była [ustanowiona] kara główna, i [tablice] nakazywały zabić [sprawcę] przez powieszenie [na ofiarę] Cererze, surowiej niż przy mężobójstwie.

Ad 21. Początkowo klientela powstawała w ten sposób, że zamożni obywatele, prawie wyłącznie patrycjusze, oddawali biedniejszym (pierwotnie, być może, swym wyzwolencom) grunty w odwołalne w każdej chwili korzystanie (*precarium*). W późniejszym czasie źródłem klienteli było dobrowolne oddanie się jednego obywatela pod patronat drugiego. Klient miał pewne obowiązki wobec patrona, np. był zobowiązany do posłuszeństwa. Patron zaś miał obowiązek ochrony klienta, np. w sądzie. Jeśli oszukał on swego klienta, stawał się **wyklęty** (*sacer*), czyli osobą wyjętą spod prawa, którą każdy mógł bezkarnie zabić.

Ad 22. Najważniejsze akty prawne były dokonywane w starożytnym Rzymie w uroczysty sposób, przy użyciu spiżu i wagi (*per aes et libram*). Dla ich ważności wymagana była m.in. obecność *libripensa*, tj. osoby trzymającej wagę, na której w najdawniejszych czasach odważano kruszec, oraz pięciu świadków. Osoby te winne były, w razie wątpliwości, poświadczyć dokonanie aktu. W przypadku gdy nie chciały dać takiego świadectwa, były uważane za niegodne zaufania i na przyszłość, jako *intestabiles*, pozbawione możliwości uczestniczenia w uroczystych aktach. W późniejszym czasie, kiedy akty *per aes et libram* straciły na znaczeniu, określenie *intestabilis* nabrało nowego sensu i zaczęło oznaczać osobę, która nie mogła sporządzić testamentu.

Ad 23. Składający fałszywe świadectwo ponosili karę śmierci przez strącenie ze Skały Tarpejskiej.

Ad 24. Ustawa odróżniała czyny dokonane z rozmysłem od czynów przypadkowych (por. 8,10). Dlatego też jeśli broń przypadkowo wymknęła się komuś z ręki, noszący ją winien był jedynie złożyć ofiarę w postaci baranka. Świadome zaś wypasanie w nocy cudzego zboża było karane, podobnie jak niszczenie pól (por. 8, 9), karą śmierci przez powieszenie na ofiarę bogini Cererze.

25. <i>Gaius (l. 4 ad leg. XII tab.) D. 50,16,236 pr.</i> : Qui venenum dicit, adicere debet, utrum malum an bonum; nam et medicamenta venena sunt.	<i>Gaius (l. 4 ad leg. XII tab.) D. 50,16,236 pr.</i> : Kto mówi, że [coś] jest trucizną, powinien dodać czy złą, czy dobrą, albowiem i lekarstwa są truciznami.
26. <i>Latro decl. in Cat. 19</i> : XII tab. cautum esse cognoscimus, ne qui in urbe coetus nocturnos agitare.	<i>Latro decl. in Cat. 19</i> : Wiemy, że w Ustawie XII Tablic zostało postanowione, aby nikt nie zwoływał w mieście nocnych zebrań.

27. <i>Gaius (l. 4 ad leg. XII tab.) D. 47,22,4: His (sodalibus) potestatem facit lex (sc. XII tab.) pactionem quam velint sibi ferre, dum ne quid ex publica lege corrumpant; sed haec lex videtur ex lege Solonis translata esse.</i>	<i>Gaius (l. 4 ad leg. XII tab.) D. 47,22,4: Ustawa XII Tablic daje możność tym [członkom stowarzyszeń], aby mogli stanowić dla siebie prawo, jakie by chcieli, dopóki nie naruszają niczego z prawa publicznego. Lecz wydaje się, że ta ustawa została przejęta z prawa Solona.</i>
---	--

Ad 25. Zapewne w nawiązaniu do poprzedniego rozróżnienia czynów umyślnych i nieumyślnych, przypisane zostały Ustawie słowa pochodzące z komentarza Gaiusa, dotyczące ogólnego pojęcia trucizny, która w pewnych przypadkach może być też lekarstwem.

Ad 26. Ustawa zakazywała zwoływania w Rzymie zebrań nocą.

Ad 27. Członkowie stowarzyszeń mogli stanowić dla siebie własne prawo. Nie mogło ono jednak naruszać prawa obowiązującego wszystkich. Powyższy przepis Ustawy dał podstawę do sformułowania zasady, zgodnie z którą *ius dispositivum* nie może naruszać *ius cogens*. Gaius zastanawiał się jednak, czy ten przepis nie został przejęty z prawa Solona.

1. <i>Cicero de leg. 3,4,11</i> : ‘Privilegia ne inroganto. De capite civis nisi per maximum comitiatum — ne ferunt’.	<i>Cicero de leg. 3,4,11</i> : ‘Przywileje niech nie będą uchwalane. O karze śmierci obywatela niech nie będzie [inaczej] orzekane, ... jak tylko na najwyższym zgromadzeniu ludowym’.
2. <i>Cicero de leg. 3,19,44</i> : Leges praeclarissimae de XII tabulis tralatae duae, quarum altera privilegia tollit, altera de capite civis rogari nisi maximo comitiatu vetat.	<i>Cicero de leg. 3,19,44</i> : Dwa najświetniejsze przepisy z XII Tablic zostały przejęte, z których jeden znosi przywileje, drugi zabrania stawiać wniosek o karze śmierci obywatela [inaczej], jak tylko na najwyższym zgromadzeniu ludowym.
3. <i>Gellius 20,1,7</i> : Dure autem scriptum esse in istis legibus (XII tab.) quid existimari potest? nisi duram esse legem putas, quae iudicem arbitrumve iure datum, qui ob rem dicendam pecuniam accepisse convictus est, capite poenitur?	<i>Gellius 20,1,7</i> : Co zaś można uznać, że zostało surowo napisane w tych ustawach XII Tablic? Jeśli nie uważasz, że surowa jest [ta] ustawa, która sędziego czy arbitra, danego zgodnie z prawem, karze karą śmierci, gdy mu udowodniono, że wziął pieniądze za rozstrzygnięcie sprawy.

Ad 1, 2. Ustawa zakazywała uchwalania przywilejów. Na karę śmierci obywatel rzymski nie mógł być skazany przez urzędnika bez zgody najwyższego zgromadzenia ludowego, prawdopodobnie *comitia centuriata*.

Ad 3. Przekupny sędzia lub arbiter, któremu udowodniono, że wziął pieniądze za pomyślne dla strony rozstrzygnięcie sprawy, podlegał karze śmierci.

4. <i>Pomponius (l. sing. enchiridii) D. 1,2,2,23</i> : quaestores — qui capitalibus rebus praeessent — appellabantur quaestores parricidii, quorum etiam meminit lex XII tab.	<i>Pomponius (l. sing. enchiridii) D. 1,2,2,23</i> : Kwestorzy ... którzy przewodniczyli w sprawach zagrożonych karą śmierci, byli nazywani <i>quaestores parricidii</i> , o których także wspomina Ustawa XII Tablic.
--	--

5. <i>Marcianus</i> (l. 14 inst.) D. 48,4,3: Lex XII tab. iubet eum, qui hostem concitaverit quive civem hosti tradiderit, capite puniri.	<i>Marcianus</i> (l. 14 inst.) D. 48,4,3: Ustawa XII Tablic postanawia, aby tego, kto wroga podburzał czy kto wrogowi wydał obywatela, ukarać śmiercią.
6. <i>Salvianus de gubern. Dei</i> 8,5: Interfici enim indemnatum quemcunque hominem etiam XII tabularum decreta vetuerunt.	<i>Salvianus de gubern. Dei</i> 8,5: Zabić bowiem jakiegokolwiek nie zasądzanego człowieka zakazywały także przepisy XII Tablic.

Ad 4. Sprawy o najcięższe zbrodnie zagrożone karą śmierci były rozpatrywane przez kolegia kwestorów, których członkowie zwani byli *quaestores parricidii*.

Ad 5. Kara śmierci groziła również tym, którzy działali przeciw Rzeczypospolitej. Ustawa przewidywała taką karę dla tych, którzy podburzali wrogów lub wydawali im obywateli rzymskich.

Ad 6. Ustawa potwierdzała zakaz zabijania ludzi nie skazanych na śmierć wyrokiem sądu.

1. HOMINEM MORTUUM IN URBE NE SEPELITO NEVE URITO.	NIECH [NIKT] W MIEŚCIE NIE GRZEBIE ANI NIE PALI ZMARŁEGO.
2. ... HOC PLUS NE FACITO: ROGUM ASCEA NE POLITO.	... NIECH [NIKT] NIE CZYNI NIC PONADTO: NIECH NIE OBRABIA DŁUTEM [PODOBIZNY NAGROBNEJ] ZMARŁEGO.
3. <i>Cicero de leg. 2,23,59</i> : Extenuato igitur sumptu tribus reciniis et tunica purpurea et decem tibicinibus tollit etiam lamentationem.	<i>Cicero de leg. 2,23,59</i> : Zmniejszywszy zatem koszty do trzech sukien żałobnych i purpurowej tuniki oraz dziesięciu fletnistów, znosi także żalosne zawodzenie.
4. MULIERES GENAS NE RADUNTO, NEVE LESSUM FUNERIS ERGO HABENTO.	NIECH KOBIETY NIE ROZDRAPUJĄ POLICZKÓW, ANI W TEN SPOSÓB NIECH NIE OPLAKUJĄ ZMARŁEGO.
5. a. HOMINI MORTUO NE OSSA LEGITO, QUO POST FUNUS FACIAT. — b. <i>Cicero de leg. 2,24,60</i> : Excipit bellicam peregrinamque mortem.	a. NIECH [NIKT] NIE ZBIERA KOŚCI CZŁOWIEKA ZMARŁEGO, ABY PÓŻNIEJ WYPRAWIĆ [JESZCZE JEDEN] POGRZEB. — b. <i>Cicero de leg. 2,24,60</i> : [Ustawa] czyni wyjątek [w przypadku] śmierci na wojnie i u obcych.

Ad 1. W mieście, ze względów religijnych, a także sanitarnych, nie wolno było grzebać ani palić zmarłych.

Ad 2. Ustawa zakazywała ozdabiania urn i grobowców podobiznami zmarłego oraz scenami uroczystości pogrzebowych czy pośmiertnych losów zmarłego.

Ad 3, 4. Nakazywała zmniejszenie wydatków związanych z pogrzebem.

Ad 5. Zakazywała też urządzenia zmarłemu kilku pogrzebów. Wyjątek czyniła jedynie dla osób, które poniosły śmierć na wojnie lub zmarły u obcych.

6. a. <i>Cicero de leg. 2,24,60</i> : Haec praeterea sunt in legibus: [de unctura quae]: ‘servilis unctura tollitur omnisque circumpotatio’. — ‘Ne sumptuosa respersio, ne longae coronae, nec acerrae praetereantur’. — b. <i>Festus (F. 158)</i> : Murrata potione usos antiquos indicio est, quod — XII tab. cavetur, ne mortuo indatur.	a. <i>Cicero de leg. 2,24,60</i> : Te [przepisy] ponadto są w ustawach o namaszczeniu, które [mówią]: ‘znosi się namaszczenie ciał niewolników i jakiegokolwiek przepijanie’. ... ‘Niech nie będzie kosztownego skrapiania ciał ani długich rzędów wieńców, ani kadzideł’. — b. <i>Festus (F. 158)</i> : Dowodem na to, że starożytni byli przyzwyczajeni do napoju zwanego <i>murrata</i> jest to, że ... Ustawa XII Tablic zastrzega, aby nie wylewać [go] dla zmarłego.
7. QUI CORONAM PARIT IPSE PECUNIAVE EIUS [HONORIS] VIRTUTISVE ERGO ARDUUITUR EI ...	KTO DOSTAŁ WIENIEC SAM LUB JEGO NIEWOLNICY CZY ZWIERZĘTA, Z POWODU ZASZCZYTU CZY MĘSTWA, SŁUSZNIE JEMU JEST PALONY ...
8. ... NEVE AURUM ADDITO. AT CUI AURO DENTES IUNCTI ESCUNT, AST IM CUM ILLO SEPELIET URETVE, SE FRAUDE ESTO.	... ANI NIECH NIE WKŁADA ZŁOTA. JEDNAKŻE JEŚLI KTOŚ MIALBY ZĘBY ZŁĄCZONE ZŁOTEM I GO Z TYM POCHOWA LUB SPALI, NIECH TO NIE BĘDZIE BEZPRAWIE.
9. <i>Cicero de leg. 2,24,61</i> : rogum bustumve novum vetat propius LX pedes adigi aedes alienas invito domino.	<i>Cicero de leg. 2,24,61</i> : [Ustawa XII Tablic] zabrania bez zgody właściciela wznosić stos czy nowy grobowiec bliżej niż 60 stóp od cudzego domu.
10. <i>Cicero ibid.</i> : forum bustumve usu capi vetat.	<i>Cicero ibid.</i> : Zabrania zasiedzenia grobowca czy placu [wokół niego].

Ad 6, 7. W związku z ograniczeniem kosztów związanych z pogrzebem, Ustawa zakazywała namaszczenia ciał zmarłych niewolników, skrapiania ciał kosztownymi olejkami, palenia wieńców w czasie uroczystości pogrzebowych. Wyjątek stanowiły jedynie wieńce otrzymane z powodu męstwa lub przyznanych zaszczytów.

Ad 8. Ustawa zabraniała wkładania złota do grobu lub stosu. Wyjątek stanowiły złote zęby, które można było zostawić zmarłemu.

Ad 9. Ze względów przeciwpożarowych i sanitarnych, Ustawa zakazywała wznoszenia stosu bliżej niż 60 stóp od cudzego domu bez zgody właściciela.

Ad 10. Grobowce były uważane za rzeczy poświęcone zmarłym (*res religiosae*) i w związku z tym nie mogły być własnością prywatnych osób. Dlatego też nie można było ich zasiedzieć.

1. <i>Cicero de rep. 2,36</i> : Qui (decemviri) cum X tabulas summa legum aequitate prudentiaque conscripsissent, in annum posterum Xviros alios subrogaverunt, — <i>Ibid. 37</i> : qui duabus tabulis iniquarum legum additis conubia — ut ne plebei cum patribus essent, inhumanissima lege sanxerunt.	<i>Cicero de rep. 2,36</i> : Decemwirowie, gdy ułożyli X tablic ustaw odznaczających się największą sprawiedliwością i mądrością, na rok następny powołali na swe miejsce dziesięciu innych mężów, — <i>ibid. 37</i> : którzy w dwóch dodanych tablicach niesprawiedliwych ustaw ... uchwa-lili najbardziej nieludzką ustawę, aby nie można było zawierać małżeństw między plebejuszami i patrycjuszami.
2. <i>Macrobius sat. 1,13,21</i> : Tuditanus refert, — Xviros, qui tabulis duas addiderunt, de intercalando populum rogasse. Cassius eosdem scribit auctores.	<i>Macrobius sat. 1,13,21</i> : Tuditanus podaje, ... że decemwirowie, którzy dodali dwie tablice, wnieśli przed lud o dodanie dni [w kalendarzu]. Cassius pisze, że ci sami byli autorami [wniosku].
3. <i>Cicero ad Att. 6,1,8</i> : E quibus (libris <i>de republica</i>) unum iJstoriKovn requiris de Cn. Flavio Anni f. Ille vero ante Xviros non fuit: quippe qui aedilis curulis fuerit, qui magistratus multis annis post Xviros institutus est. Quid ergo profecit, quod protulit fastos? Occultatam putant quodam tempore istam tabulam, ut dies agendi peterentur a (paucis).	<i>Cicero ad Att. 6,1,8</i> : Z tych ksiąg <i>de republica</i> pytasz o jeden [szczegół] historyczny, dotyczący Gn. Flaviusa, syna Aniusa. Nie żył on, oczywiście, przed decem-wirami, ponieważ był on edylem kurulnym, ten [zaś] urząd został ustanowiony wiele lat po decemwirach. Czego zatem dokonał ogłaszając dni, w których można było prowadzić proces? Uważają, że w owym czasie tajemna była owa tablica, aby od nielicznych [znawców prawa] proszono o dni [przeznaczone] do prowadzenia procesu.

Ad 1. Ustawa XII Tablic **potwierdzała** zakaz zawierania małżeństw między plebejuszami i patrycjuszami.

Ad 2, 3. W okresie Ustawy XII Tablic dni, w których można było prowadzić proces (*dies fasti*), były znane tylko nielicznym kapłanom (*pontifices*) strzegącym tajemnic po to, by uchodzić za jedyne znawców prawa. Dopiero ok. 304 r. przed Chrystusem Cn. Flavius ogłosił kalendarz sądowy i zbiór powództw najstarszego prawa rzymskiego (*legis actiones*), zwany później *ius Flavianum*, co dało początek laicyzacji jurysprudenji.

1. <i>Gaius</i> 4,28: Lege autem introducta est pignoris capio, veluti lege XII tab. adversus eum, qui hostiam emisset nec pretium redderet; item adversus eum, qui mercedem non redderet pro eo iumento, quod quis ideo locasset, ut inde pecuniam acceptam in dapem, id est in sacrificium, impenderet.	<i>Gaius</i> 4,28: Zajęcie przedmiotu dłużnika tytułem zastawu zostało zaś wprowadzone ustawą, np. Ustawą XII Tablic, wobec tego, kto zwierzę ofiarne kupił i nie zapłacił ceny; także wobec tego, kto nie uiścił czynszu za takie zwierzę juczne, które z tego powodu ktoś oddał w najem, aby otrzymane stąd pieniądze wydać na ucztę ofiarną, tj. na ofiarę.
2. a. SI SERVUS FURTUM FAXIT NOXIAMVE NO[X]IT. — b. <i>Gaius</i> 4,75–76: Ex maleficio filiorum familias servorumque — noxales actiones proditae sunt, uti liceret patri dominove aut litis aestimationem sufferre aut noxae dedere. — Constitutae sunt autem noxales actiones aut legibus aut edicto praetoris: legibus, velut furti lege XII tabularum <i>cet.</i>	a. JEŚLI NIEWOLNIK DOKONAŁ KRADZIEŻY CZY WYRZĄDZIŁ SZKODĘ. — b. <i>Gaius</i> 4,75–76: Z powodu czynów niedozwolonych osób podległych władzy ojcowskiej i niewolników ... zostały wprowadzone skargi noksalne, aby wolno było ojcu lub właścicielowi albo zapłacić wartość oszacowanego przedmiotu sporu, albo wydać sprawcę szkody. ... Skargi noksalne zostały zaś ustanowione albo przez ustawy, albo przez edykt pretora; przez ustawy, jak Ustawą XII Tablic [skarga] z kradzieży ...

Ad 1. Ustawa XII Tablic wprowadziła możliwość zajęcia przedmiotu dłużnika tytułem zastawu (*pignoris capio*) w przypadkach związanych ze składaniem ofiar. Jeśli dłużnik nie wywiązał się z zobowiązania, wierzyciel mógł zaspokoić swą wierzytelność z zabranego przedmiotu. Zajęcie takie następowało przy użyciu ściśle określonych słów i było uważane za jedno z ustawowych powództw (*legis actiones*) służących do postępowania egzekucyjnego.

Ad 2. Ustawy, a później edykt pretorski, przewidywały odpowiedzialność noksalną za czyny niedozwolone osób podległych władzy *pater familias*. Istota odpowiedzialności przy skargach noksalnych polegała na tym, iż ojciec czy właściciel niewolnika mógł albo wydać osobie poszkodowanej sprawcę czynu, albo zapłacić karę (por. tab. 8,6). Ustawa XII Tablic dawała możliwość wniesienia skargi noksalnej z tytułu kradzieży i wyrządzenia szkody przez niewolnika.

3. SI VINDICIAM FALSAM TULIT, SI VELIT IS ... TOR ARBITROS TRIS DATO, EORUM ARBITRIO ... FRUCTUS DUPLIONE DAMNUM DECIDITO.	JEŚLI OZNAJMIŁ FAŁSZYWĄ [MIARĘ] GRUNTU, JEŚLI TEN CHCE, ... [PRE]TOR NIECH DA TRZECH ARBITRÓW, WEDŁUG ICH OCENY ... NIECH STRACI PODWÓJNĄ WARTOŚĆ KORZYŚCI [FAŁSZYWIE PODANEJ].
4. <i>Gaius</i> (l. 6 ad leg. XII tab.) D. 44,6,3: Rem, de qua controversia est, prohibemur in sacrum dedicare: alioquin dupli poenam patimur, — sed duplum utrum fisco an adversario praestandum sit, nihil exprimitur.	<i>Gaius</i> (l. 6 ad leg. XII tab.) D. 44,6,3: Jest nam zakazane poświęcać [dla kultu bogów] rzecz, o którą toczy się spór; w przeciwnym razie ponosimy karę podwójnej wartości [tej rzeczy] ... lecz nie jest jasne czy podwójna wartość dla skarbu państwa, czy dla przeciwnika powinna być świadczona.
5. <i>Livius</i> 7,17,12: in XII tabulis legem esse, ut quodcumque postremum populus iussisset, id ius ratumque esset.	<i>Livius</i> 7,17,12: W XII Tablicach był przepis, że cokolwiek ostatnio lud postanowił, to niech będzie prawem i ważne.

Ad 3. Przeciw osobie, która sprzedając grunt, podała fałszywą miarę, można było toczyć spór przed trzema arbitrami. W wyniku udowodnienia oszustwa sprzedawca musiał zapłacić podwójną wartość osiągniętych tym oszustwem korzyści.

Ad 4. Rzeczy poświęcone bogom (*res sacrae*) nie mogły być przedmiotem prywatnej własności, dlatego też zakazano poświęcać rzecz, o którą toczył się spór. W razie złamania zakazu Ustawa przewidywała karę w wysokości podwójnej wartości poświęconej rzeczy. Dla interpretatorów Ustawy XII Tablic nie było jednak jasne, czy kara miała być świadczona na rzecz skarbu państwa, czy na rzecz przeciwnika procesowego.

Ad 5. Ustawa XII Tablic wprowadzała zasadę, zgodnie z którą prawo ustanowione ostatnio uchyla poprzednie uregulowania danej kwestii. Przepis ten dał podstawę do sformułowania zasady, w myśl której ustawa późniejsza uchyla wcześniejszą (*lex posterior derogat priori*).

FRAGMENTA INCERTAE SEDIS

1. <i>Festus</i> (F. 166): Nancitor in XII nactus erit, prenderit. — Item in foedere Latino: ‘Pecuniam quis nancitor, habeto’, et: ‘si quid pignoris nasciscitur, sibi habeto’.	<i>Festus</i> (F. 166): [Słowo] <i>nancitor</i> w XII [Tablicach] oznaczało ‘otrzymał’, ‘zatrzymał’. ... W ten sposób w przymierzu łatyńskim: ‘pieniądze które otrzymał, niech zatrzyma’ i ‘jeśli coś otrzymał jako zastaw, niech zatrzyma dla siebie’.
2. <i>Festus</i> (F. 258): Quando — in XII — cum c littera ultima scribitur.	<i>Festus</i> (F. 258): <i>Quando</i> [= kiedy] ... w XII [Tablicach] ... było pisane z ‘c’ na końcu.
3. <i>Festus</i> (F. 309): ‘Sub vos placo’ in precibus fere cum dicitur, significat id quod ‘supplico’, ut in legibus ‘transque dato’, ‘endoque plorato’.	<i>Festus</i> (F. 309): Przeważnie, gdy w modlitwach mówi się ‘w obliczu was błagam’ oznacza to [samo], co ‘pokornie proszę’, tak jak w ustawach [XII Tablic] [wyrażenia] ‘ <i>transque dato</i> ’, ‘ <i>endoque plorato</i> ’.
4. <i>Donatus ad Ter. Eun.</i> 3,3,9: ‘dolo malo’ quod — addidit ‘malo’ — aut ajrcaismov est, quia sic in XII a veteribus scriptum est, aut ejpivqeton doli est perpetuum <i>cet</i> .	<i>Donatus ad Ter. Eun.</i> 3,3,9: <i>Dolo malo</i> [= w złym zamiarze] dlaczego ... dodał <i>malo</i> [złym] ... albo jest to archaizm, ponieważ tak w XII [Tablicach] przez przodków zostało napisane, albo jest stałym dodatkiem [słowa] <i>dolus</i> itd.
5. <i>Cicero de rep.</i> 2,31,54: ab omni iudicio poenaeque provocari licere indicant XII tabulae compluribus legibus.	<i>Cicero de rep.</i> 2,31,54: Wiele ustaw XII Tablic wskazuje na to, że wolno było odwoływać się [do ludu] od wszystkich wyroków i kar.
6. <i>Cicero de off.</i> 3,31,111: Nullum — vinculum ad adstringendam fidem iureiurando maiores artius esse voluerunt, id indicant leges in XII tabulis.	<i>Cicero de off.</i> 3,31,111: Przodkowie chcieli , aby żaden węzeł [nie zmuszał bardziej] do dochowania wiary niż przysięga, i na to wskazują ustawy w XII Tablicach.
7. <i>Augustinus de civ. Dei</i> 21,11: Octo genera poenarum in legibus esse scribit Tullius: damnum, vincula, verbera, talionem, ignominiam, exilium, mortem, servitutem. Idem Isidorus <i>Origines</i> 5,27.	<i>Augustinus de civ. Dei</i> 21,11: Tullius [Cicero] pisze, że w ustawach [XII Tablic] było osiem rodzajów kar: kara pieniężna , więzy, różgi, kara talionu, niesława, wygnanie, kara śmierci, niewola. To samo Isidorus [w dziele] <i>Origines</i> 5,27.

8. <i>Gaius</i> 1,122: olim aereis tantum nummis utebantur, et erant asses, dupundii, semisses, quadrantes, nec ullus aureus vel argenteus nummus in usu erat, sicuti ex lege XII tabularum intellegere possumus.	<i>Gaius</i> 1,122: Niegdyś używano tylko pieniądza z brązu i były asy, dwuasówki, półasówki i ćwierćasówki, nie używano żadnego złotego czy srebrnego pieniądza, co możemy wnioskować z Ustawy XII Tablic.
9. <i>Gaius</i> (l. 5 ad leg. XII tab.) D. 50,16,237: Duobus negativis verbis quasi permittit lex magis quam prohibuit: idque etiam Servius animadvertit.	<i>Gaius</i> (l. 5 ad leg. XII tab.) D. 50,16,237: Za pomocą dwóch zaprzeczonych czasowników Ustawa jakby bardziej zezwala niż zakazuje; i to zauważył także Servius.
10. <i>Gaius</i> (l. 6 ad leg. XII tab.) D. 50,16,238,1: 'Detestatum' est testatione denuntiatum.	<i>Gaius</i> (l. 6 ad leg. XII tab.) D. 50,16,238,1: 'Detestatum' oznacza testatione denuntiatum [= danie świadectwa za pomocą zeznania].
11. <i>Sidonius Apollinaris ep.</i> 8,6,7: Per ipsum fere tempus, ut decemviraliter loquar, lex de praescriptione tricennii fuerat ,proquiritata'.	<i>Sidonius Apollinaris ep.</i> 8,6,7: W tym samym niemal czasie, jak zwyczajem decemwirów powiedziałbym, ustawa o przedawnieniu trzydziestoletnim była Kwirytom publicznie ogłoszona.
12. a. <i>Gloss. lexic Philoxeniani</i> : Duicensus ditab. (XII tabulis emend. <i>Vulcanius</i>) deuvteron ajpogegrammevno". — b. <i>Festus</i> (P. 66). Duicensus dicebatur cum altero, id est filio census.	a. <i>Gloss. lexic Philoxeniani</i> : Duicensus w Ustawie XII Tablic [oznacza] wpisany dwa razy. — b. <i>Festus</i> (P. 66): Wpisany dwa razy mówiło się [o tym, który] z drugim, to jest [wspólnie] z synem, został wpisany.